

ՅՈՎՅ. ԶԱԶԱԶՆՈՒՆԻ

Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆԵԼԻՔ ԶՈՒՆԻ ԱՅԼ ԵՐՈՍ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ը Բ Ը Ն

1925

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ղ Ի Ն

Մի ղեկուցագիր է սա, որ ներկայացրել եմ Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան արտասահմանեան մարմինների խորհրդաժողովին, սոյն 1923 թ.
Ապրիլ ամսին:

Խորապէս համոզւած լինելով, որ այսուղ արծարծւած խնդիրները
ամենալուրջ մտածումների առարկայ պիտի լինեն ոչ միայն կուսակցա-
կանների, այլ եւ ամեն մի հայ մտադու համար, պարտք համարեցի
տպագրութեան տալ ու հանրային սեփականութիւն դարձնել ղեկու-
ցագիրս:

Տպագրում եմ ամբողջովն ու ամբողջովին, բաց ի վերջի երկք-չորս
էջերից, որ պարունակում են կօնկրետ առաջարկներ ու վերապահելու
են միայն կուսակցական շրջանների համար:

Բուքրէշտ, Յուլիս 1923 թ.:

Յ. Բ.

Ը Ն Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Ինձ համար շատ երկար ու շատ ծանր մտածումների առարկայ են եղել այս խնդիրները: Տարակոյս չունեմ, որ նոյնը եւ ձեզ համար: Չը պիտեմ միայն, թէ արդեօք դժուար էլ յանգել էք նոյն եղբակացութիւններին: Ախտնում եմ թէ՛ ոչ: Աւելին ասեմ. վախնում եմ թէ իմ վերջի եղբակացութիւնը — այն շատ դժար արտասանելի խօսքը, որ ես խղճի մտօք պիտի ասեմ այստեղ — վախնում եմ թէ այդ խօսքը ընդհանուր վերոմտնէք, գուցէ եւ զայրոյթ առաջ թերէ խորհրդածողովի մէջ:

Դրան պատրաստ եմ ես:

Ինձ դուրս եմ միայն հաւատարմ' Ու) որ ինձ համար աւելի ծանր էր դրել ու ստորագրել այդ խօսքը, քան ձեզ համար՝ ըսել այն իմ թերանից. Բ) որ թեթեւամտութեան կամ փոքրահոգութեան, անցողակի տրամադրութիւնների կամ հասցնելու եղբակացութիւնների արդիւնք չէ այդ խօսքը, այլ խոր համոզմունքի ու խոր պիտակցութեան, — այնչափ, ի հարկէ, որչափ ընդունակ եմ ես պիտակցելու ու ըմբռնելու դրութիւնը, դատելու, գնահատելու եւ ընտրութիւն անելու:

Ապա շատ խնդրում եմ՝ մի քիչ համբերատար լինեք ու աշխատեք մօտենալ հարցերին անկաշկանդ մտքով — մի քանի, որ՝ այնքան էլ հեշտ չէ կուսակցական կեանքով ասլորող ու կուսակցորէն մտածող մարդկանց համար:

Ներքեք խնդիրս անվայելութիւնը, Ուրիշ պարագաների մէջ այս կարգի խօսքերը կը լինէին անելորդ ու անտեղի. բայց ղեկուցմանս բացառիկ լուսնդակութիւնը հարկադրում է ինձ ու իրաւունք տալիս՝ կոչ անելու ձեր կատարեալ լայնամտութեան ու պարտաճանաչութեան գերագոյն գիտակցութեան:

Անցնում եմ նիւթիս:

Նղրակացութիւններս լայնօրէն հիմնաւորելու համար մեծ կարիք եմ զգում թարմացնելու ձեր յիշողութեան մէջ՝ մի քիչ հանդամանքօրէն՝ հայ քաղաքական դատի ասլորած փուլերը — Մեծ պատերազմից սկսած մինչեւ Լոլանի կոնֆիրմանը — ու Լ. Յ. Գաշնակցութեան կատարած դերը այդ շրջանում: Բայց վախիտում եմ, թէ ի շարք գործադրած լինեմ ձեր ուշադրութիւնը: Ուստի կրճատում եմ խօսքս ու ներկայացնում եմ ձեզ մի շատ սեղմ, ամփոփ ու չոր տեսութիւն միայն: Թերեւս սա էլ ծանրաբեռնի ժողովը, բայց այլ կերպ չեմ կարող մօտենալ ասելիքիս:

Ուրեմն՝ ի՞նչ աստիճաններ է անցել հայ քաղաքական դատը 1914 թւականից սկսած, ի՞նչպէս են զարգացել, դասաւորուել ու միմեանց յաջորդել դէպքերը եւ ո՞ր են բերել. մասնաւորապէս՝ ի՞նչ է արել մեր կուսակցութիւնը եւ ի՞նչ ունի անելու սրանից յետոյ:

Երբ կենտրոնանում եմ այս հարցերի վրայ, վերջիշում եմ մօտաւոր անցեալը, լրտում եմ էականը ոչ-էականից, անջատում եմ հիմնական դժբերը երկրորդական կամ պատահական մանրամասնութիւններից ու դասաւորում եմ անցքերը ժամանակագրական կարգով՝ մտքիս մէջ պատկերանում է հետեւեալը:

1. 1914 թւականի աշնան սկիզբներին, երբ Թիւրքիան դեռ չէր մտել պատերազմի մէջ, բայց արդէն պատրաստութիւններ էր անում մտնելու, Անդրկովկասում սկսեցին կազմակերպել՝ մեծ եռանդով ու մասնաւոր մեծ աղմուկով՝ հայ կամաւորական խմբեր:

Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը, հակառակ իր ընդհանուր ժողովին, որ հաղիւ մի քանի շաբաթ առաջ՝ Կրղումում՝ բացասական որոշում էր տուել, — գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ թէ խմբերի կազմակերպման եւ թէ նրանց ետապայ ուղղման գործողութիւնների մէջ, Թիւրքիայի դէմ:

Այսպիսի մի ծանրակշիռ ու ամենալուրջ հետեւանքներով յղի ձեռնարկութեան մէջ, Լ. Յ. Գաշնակցութեան Անդրկովկասի մարմիններն ու անհատ գործիչները հակառակ գնացին կուսակցութեան գերագոյն մարմնի՝ ընդհանուր ժողովի՝ կամքին:

Ինչո՞ւ:

Ի միջի այլոց (ու մասնաւորապէս) այն պատճառով, որ վարակել էին ղանգւածային տրամադրութիւններից, տարւել էին տարերային հոսանքով:

Այս օրինակը պարտադրում է յիշելու եւ յիշեցնելու, որ Գաշնակցութիւնը՝ Անդրկովկասի մէջ՝ անցեալներումն էլ եղել է ոչ այնքան հեղինակ ու նախաձեռնող, որքան հետեւող այն շարժումների, որոնք առաջ են եկել իրանից անկախ: Այսպէս էր 1903 թւականին (բմբոստացում ու ցոյցեր եկեղեցական կալւածքների գրաւման առթիւ), այսպէս էր 1905—1906 թւականներին (հայ-թաթարական արիւնահեղ ընդհարումներ), այսպէս էր նաեւ բանւորական առաջի մեծ շարժումների ժամանակ (1903—1906 թւականներին), երբ Գաշնակցութիւնը ղեկավարում էր՝ Բագում, Թիֆլիսում ու Բաթումում:

օտար սօցիալիստական կուսակցութիւններու քաղաքականութիւնով ու գործելու եղանակներով:

Նոյն բնորոշ գիծը արտայայտուել է՝ ինչպէս կը տեսնենք մի քիչ յետոյ՝ նաեւ մեր ետագայ գործունէութեան մէջ:

Պարապ ման կը լինէր հարց դնել այսօր, թէ պէտք էր արդեօք ասպարէզ դային մեր կամաւորները: Պատմական երեւոյթները ունին իրանց սեփական ու անխորտակելի տրամաբանութիւնը: 1914 թւականի աշնան հայ կամաւորական խմբերը կազմեցին ու կուսեցին թուրքերի դէմ, որովհետեւ չէին կարող չը կազմել ու չը կուէլ. սա բնական ու անխուսափելի հետեւանք էր մի հոգեբանութեան, որով սնւել էր հայ ժողովուրդը առ նւաղը մի քառորդ դար, մի ամբողջ սերունդ, այդ հոգեբանութիւնը պէտք էր քանել իր արտայայտութիւնը ու գտաւ:

Եւ դաշնակցութիւնը չէր, որ պիտի կոսեցնէր շարժումը, եթէ նոյն իսկ ցանկանար: Նա կարող էր օգտագործել եղած տրամադրութիւնը, ընթացք ու ելք տալ կուսակաւ ցանկութիւններին, յոյսերին ու յոյզերին, կազմակերպել պատրաստի ոյժը — այդքան կարողութիւն ու հեղինակութիւն ունէր: Բայց հակառակել հոսանքին ու իր սեփական գիծը տանել — անընդունակ էր, անընդունակ էր թեկուղ այն միակ պատճառով, որ դաշնակցութիւնը ինքը՝ մասսա է, բնազդներով ուժեղ, բայց գիտակցութիւնով թույլ:

Ե՛լ աւելի պարապ ման կը լինէր հարց դնել այսօր, թէ ո՞վ անհատապէս պատասխանատու է եղածին (եթէ առհասարակ գրեւոր լինի պատասխանատուութեան խնդիր). եթէ չը լինէին Մեսրոպ Լուսինոս պօսը, Ա. Խատիսեանը, զօքտօր Զարեանը ու Ս. Յարութիւնեանը, Գրոն ու Անդրանիկը — նրանց փոխարէն հանդէս կը գային ուրիշ մարդիկ ու կ'անէին նոյն բանը:

Եթէ կամաւորական խմբեր կազմելը սխալ քայլ էր, — այդ սխալի անխուսափելի հետեւանք էր ու բնական շարունակութիւն մի քաղաքական ուղղութեան, որի արմատները պէտք է որոնել շատ աւելի հեռուն ու շատ աւելի խորը: Առ այժմ կարեւոր է արձանագրել այն սոսկ փաստը միայն, որ մենք ամենամեծ չափերով մասնակից ենք եղել կամաւորական շարժման եւ որ այդ արեւ լնք հակառակ կուսակցական կազմը արտայայտող ընդհանուր ժողովի որոշման:

2. 1914 թւականի ձմեռը ու 15ի գարնան առաջի ամիսները որեւորութեան ու յոյսերի շրջան էր ամբողջ ռուսահայութեան համար, մեջն առնելով ի հարկէ եւ Է. Յ. Գաշնակցութիւնը:

Չէինք կասկածում, որ պատերազմը պիտի վերջանայ դաշնակցութեան կատարեալ յաղթութիւնով, Թիւրքիան պիտի պարտուի, անդամահաստ լինի եւ որ այնտեղի հայութիւնը պիտի սղատադրուի վերջապէս Պարսէլ էինք Ռուսաստանին անվերապահօրէն:

Առանց որ եւ է դրական հիմք ունենալու, տարած էինք այն հաւատով, որ Յարսեան կառավարութիւնը՝ ի վարձատրութիւն մեր հաւատարմութեան, մեր ջանքերի ու օգնութեան՝ պիտի շնորհէ աւելի կամ պակաս լայն ինքնավարութիւն ինչ Թիւրքիայից ազատագրուած հայկական վիլայիտներին եւ թէ Անդրկովկասեան Հայաստանին:

Վիլայիտային մի անթափանցիկ վիճակը էինք ստեղծել մեր մտքի շուրջը: Մեր սեփական ցունկութիւնները դրել էինք ուրիշների մէջ, մեզ հաճելի իմաստ էինք տալիս անպատասխանատու մարդկանց անբովանդակ խօսքերին, ինքնաներշնչման հիպոթի տակ կորցրել էինք իրականութեան գիտակցութիւնը ու տարւել կրաղանքներով:

Բերանից բերան, ականջից ականջ անցնում էին ինչ որ խորհրդաւոր խօսքեր, որ իբր թէ աւել են փոխաբայի պաշտում. շարունակ մատնանիչ էր արւում ինչ որ պրութիւն (Չորսոցով-Գաշիօլլի նամակը Արմոզիկոսին), որ իբր թէ զօրեղ փաստութեանը էր մեր ձեռքում՝ ապագայում մեր պահանջները ներկայացնելու եւ իրաւունքները պաշտպանելու համար, — վարպետօրէն կազմած մի շնչին նամակ, որ ոչինչ չէր պարունակում, բայց ի ընդհանուր ու շատ անորոշ նախադասութիւններից, որոնց մէջ կարելի էր դնել՝ ըստ ցանկութեան՝ ամէն տեսակ բովանդակութիւն:

Գերադնահատում էինք հայ ժողովուրդի կարողութեան չափը, քաղաքական ու ռազմական արժէքը, ուսմանը մատուցած մեր օժանդակութեան կարեւորութիւնը: Եւ՝ գերադնահատելով մեր շատ համեստ արժանիքները՝ բնականօրէն չափազանցում էինք նաեւ մեր յոյսերն ու սպասելիքները:

3. 1915 թւականի ամիսն ու աշնանը տեղի ունեցան թիւրքահայերի բռնի տեղահանութիւնը, մասսայական աքսորներն ու ջարդերը — մահացու հարած հայ քաղաքական դատի համար:

Պատմական Հայաստանի մի կէսը — այն իսկ կէսը, ուր՝ 80 ական
թւականներից ժառանգած աւանդութիւններով ու Եւրոպական դիւա-
նագիտութեան որդեգրած ընթացքով՝ մեր անկախութեան Տիւրք պիտի
դուրէր, — այդ կէսը դատարկեւէ էր հայ ազգաբնակչութիւնից, հայ-
կական վիլայեթները մնացել էին առանց հայութեան:

Թուրքերը գիտէին թէ ինչ են անում ու զղջալու պատճառ չունեն
այսօր թիւրքիայում հայկական խնդիրը արմատապէս լուծելու համար՝
սա ամենից կտրուկ եւ — ինչպէս ցոյց տւեց ապագան — ամենից նպա-
տակայարմար միջոցն էր եղել:

Եւ դարձեալ՝ պարապ բան կը լինէր հարց դնել այսօր, թէ որ
չափով անդրադարձել է մեր կամաւորների մասնակցութիւնը պատերազ-
մի մէջ՝ թիւրքահայերի աղետական վիճակի վրայ: Ոչ որ չէ կարող
ասել, թէ վայրագ հալածանքները տեղի չէին ունենայ, եթէ սահմանի
այս կողմը մնալ ուրիշ ընթացք չունէինք. ինչպէս՝ դրան հա-
կառակ՝ ոչ որ չէ կարող ասել, թէ հալածանքները կ'ունենային նոյն
ընդմիջումն ու նոյն ծաւալը, եթէ նոյն իսկ ցուցադրած չէ լինէինք մեր թշնա-
մութիւնը թուրքերի հանդէպ:

Սա մի խնդիր է, որի մասին կարելի է ունենալ շատ տարրեր կար-
ծիքներ:

Փաստը այն է սակայն — ու սա՛ է էականը — որ թրքական
տիրապետութեան դէմ տամենակ տարիներ առաջ սկսած պայքարը
յանգեց թուրքահայ ժողովուրդի տարագրութեան կամ լնաջնջման եւ
թիւրքահայաստանի ամայացման:

Այս էր ահա երկրակաշտութիւնը:

Թող այնուհետեւ ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը ցնցուեր
զայրոյթից անորակելի ոճիրի առաջ: Թող պարլամենտների մէջ ու
հրապարակային ժողովներում պետական մարդիկ սոստանական խօսքեր
արտասանէին մարդասպան թուրքերի դէմ: Թող «կապոյտ», «դեղին»,
«նարինջի» ու ամէն ուրիշ գոյնի գլխեր ամբաստանող թղթեր հրա-
տարակէին: Թող եկեղեցիներում՝ ամէն գաւառների քահանայներ երկ-
նային բարեգութիւնն ու աստուածային պատիժ կանգնէին շարադրոյթների
գլխին: Թող համաշխարհային մամուլը լցնէր իր էջերը սարսափեցուցիչ
նկարագրութիւններով ու ակամատեսների վկայութիւններով...

Թող... գործը կատարւած էր արդէն եւ խօսքերը չէին, որ կեն-

դանութիւն պիտի տային արարական անապատներում ընկած դիակ-
ներին, վերաշինէին աւերւած օջախները ու շէնացնէին ամայացած երկիրը
Թուրքերը գիտցան իրանց անելիքն ու արին:

4. 1915 թւականի երկրորդ կէսը ու ամբողջ 1916 թւականը
ընդհանուր սուգի ու յուսահատութեան շրջան էր մեզ համար:

Փախստականները Ալանից, Ալաշկերտից, Բասենից — լուրը նրանք,
որոնց յաջողել էր աղատուել ջարդերից — տամենակ ու հարիւր հա-
զարներով լեցւել էին ուստահայ գաւառները: Անօթի, մերկ, հիւանդ,
սարսափահար ու յարուստ քաղած մարդկանց հեղեղներ էին, որ գալիս
էին մեկը միւսի ետեւից ու հեղեղում մեր գիւղերն ու քաղաքները:
Այս սովահար վանդաւորները եկել էին մի երկիր, որ ինքն էլ քայ-
քայած էր արդէն ու հացազուրկ: Ուժասպառ, հիւանդ, արիւնքամ
կուտակել էին փախստականները իրար վրայ: Շիրակն ու Արարատեան
դաշտը վերածուել էին մի ահաբեկ հիւանդանոց-անկելանոցի, ուր հայ
մարդիկ — մեր աչքի առջեւ, մեր դռների շնիքին — մեռնում էին
հալարներով սովից ու հիւանդութիւններից...

Ու մենք անզոր էինք փրկելու այդ թանկագին կեանքերը:

Զայրացած ու սարսափած, որոնեցինք յանցաւորներին ու գտանք
իսկոյն. ուստ կառավարութեան նենդ քաղաքականութիւնը:

Քաղաքականապէս տհաս ու մտքով անհաւասարակչուած մարդ-
կանց յատուկ անհետեւականութիւնով, մի ծայրայեղութիւնից ընկանք
անմիջապէս հակառակ ծայրայեղութեան մէջ: Որքան կոյր ու անհիմն էր
մեր երեկւայ հաւատը ուստ կառավարութեան հանդէպ, նոյնքան կոյր
ու անհիմն էր այսօրւայ մեղադրանքը:

Ասում էինք. ուստները խաբեցին ու դաւաճանեցին մեզ: Դիտ-
մամբ դանդաղ շարժեցին, անվճռողական եղան, ետ ու առաջ գնացին,
գրաւեցին ու նահանջեցին, որպէս զի թուրքերին առիթ, ժամանակ ու
հնարաւորութիւն տան տեղացի հայերին կոտորելու: Բուստները այդպէս
արին որպէս զի ամայացնեն Հայաստանն ու կողակներ նստեցնեն այն-
տեղ. իչխամ լօրամով-բօստովսկու ծանօթ ծրագիրն է, որ իրականաց-
ւում է այսօր...

Այսպէս մտածում ու արտայայտւում էր ոչ միայն ժողովուրդը,
այլ եւ մեր կուսակցութիւնը — մեր գիտակից ընկերներից շատ շատերը:

2էինք ուղում հասկանալ, որ ուսանելի ընթացքը բացատրելու համար բնու առհասարակ չէր ենթադրուել, թէ նրանք ծրագիրը ու դիտարկումը ինչ են ունեցել մեզ կոտորել տարու, այլ բնական էր միայն ենթադրուել, թէ նրանք չեն ունեցել նպատակ՝ փրկել թուրքահայութիւնը ինչ գնով էլ լինի: Իսկ այդպիսի նպատակ նրանք ի հարկէ չեն ունեցել. մենք ենք եղել, որ վերադրել ենք նրանց մեր սեփական ցանկութիւնները եւ երբ իրականացած չենք տեսել այն դաւադրութիւն ենք որոնել:

Բնական էր, որ մեր կամաւորները շտապում էին օր առաջ մտնել վան ու Մուշ. նրանք գնում էին փրկելու այնտեղի հայութիւնը, դա էր իրանց նպատակն ու կոռուսը — միակ նպատակն ու կռուսը: Բայց չէ՞ որ Ռուսաստանի դռները հայ կամաւորները չէին ու տարբեր ինդիւստրիա ունեին լուծելու: Նրանց գանդաղկոտութիւնն ու անվճարականութիւնը, որ մեր գաւաղութիւնն էինք վերադրում, կարող էր հեշտութեամբ բացատրել հրամանատարութեան սովորական ասիկարութիւնով (ասիկարութիւն, որի օրինակները այնքան բազմաթիւ էին նաեւ ուրիշ ծակաւորի վրայ, ուր ոչ մի պատճառ չկար որ եւ է յետին միտք ենթադրուել) կամ՝ թերեւս՝ անգամայն ընդհանուր պահանջներով, որ մենք չէ պիտէինք, չէինք ուզում գիտնալ:

Շատ հետաքրքիր ու բնորոշ երևույթ էր սա, սրբանի առանձին ուշադրութեամբ:

Մտքի մի տարօրինակ արբրայտի շնորհիւ, մենք — մի քաղաքական կուսակցութիւն — մոռանում էինք կարծես, թէ մեր գատը՝ մի միջանկեալ ու փոքրարժէք հանգամանք է ուսանելի համար, այնքան փոքրարժէք, որ նրանք՝ հարկ եղած դէպքում՝ առանց մի բոպե տատանելու ու ամենայն հանգստութեամբ կ'անցնէին մեր դիակի վրայով:

Չեմ ասում, թէ չէ գիտէինք, չէինք հասկանում, գիտէինք, ի հարկէ, հասկանում էինք ու ասում, երբ հարկ էր լինում բառերով բնորոշել գրութիւնը: Բայց սրտերիս խորքում չէինք գիտակցում այդ բառային փորձույթի ամբողջ իմաստը, մոռանում էինք մեր գիտցածը ու եղբակացութիւններ անում այնպէս, որ կարծես մեր դատն էր մեծ պատերազմի ծանրութեան կենդրոնը, պատճառն ու նպատակը: Երբ ուսանելը առաջ էին շարժում, սրտերիս չէր գիտակցած խորքերում

ասում էինք. դնում են մեզ փրկելու. իսկ երբ ետ էին գալիս, ասում էինք. նահանջում են, որ մեզ կոտորել տան...

Երկու դէպքումն էլ շփոթում էինք հետեւանքը նպատակի ու դիտարկութեան հետ:

Սրտում էինք ապացոյցներ ուսանելի դաւաճանութեան եւ ի հարկէ գտնում, — ճիշտ այնպէս, ինչպէս վեց ամիս առաջ որոնում էինք ու գտնում նոյն ուսանելի բարեացակամութեան անհարկելի ապացոյցներ:

Գանդաղկոտ գառնօրէն չար բախտից ու մեղանից դուրս որոնել մեր դժբախտութիւնների պատճառը, — սա եւս մեր ազգային հոգեբանութեան բնորոշ գծերից մէկն է, որից ազատ չէ ի հարկէ եւ դաշնակցութիւնը:

Կարծես հոգեկան մի առանձին միտքարանք էինք գտնում այն համոզմունքի մէջ, թէ ուսանելը սրիկայօրէն են վարել մեր հանդէպ (ետադարում հերթը պիտի դարձնանք փրանսիացիներին, ամերիկացիներին, անգլիացիներին, վրացիներին, բուլղարներին — ամբողջ աշխարհին). կարծես մի մեծ առաքինութիւն էր ու մի մեծ քաղաքօրէնութիւն, որ ինքնուրու այնքան միամիտ ու անհեռատես ենք եղել, որից ենք մեզ (կամ թոյլ ենք տւել դնելու) այնպիսի դրութեան մէջ, որ ամէն ցանկացող կարողանայ խարել, լքել, դաւաճանել, կոտորել կամ կոտորել տալ մեզ:

5. 1917 թվականի փետրուարին տեղի ունեցաւ ուսանելի յեղափոխութիւնը: Մեր առաջ բացեցին անակնկալօրէն նոր հեռանկարներ:

Ռուսաստանում հաստատուեց էր դեմոկրատական իրաւակարգ, հերթի էին դառնում սօցիալական ծանրակշիռ խնդիրներ (օրինակ՝ հոլերի համայնացման խնդիրը): Իրրեւ դեմոկրատներ ու սօցիալիստներ, մենք ցնծութեամբ ողջունեցինք նոր կարգերը. ապա՝ իրրեւ ազգային-քաղաքական կուսակցութիւն՝ առանձնապէս ու յատկապէս ոգեւորած էինք իշխանութեան ապակենդրոնացման, ծայրագաւառների ու ազգութիւնների ինքնավարութեան խոստումներով:

Սկսեց եռանդուն աշխատանք: Պետական հին մեքանիզմը պետք էր փոխել, պետք էր նոր իշխանութիւններ հաստատել տեղերում: Յեղափոխութեան եռուղիով մեզ կենդրոնական կառավարութիւնը ի վիճակի չէր անելու այդ, ծանրութիւնը ընկնում էր տեղացիների վրայ, իշխանութեանը տրւած էին

արդէն Գործի էին կանչած (կամ իրանք իրանց գործի էին կանչել) Հասարակական Հաստատութիւնները, քաղաքական կուսակցութիւնները, բանւորական ու արհեստակցական միութիւնները, ապա՝ ազգային ներկայացուցչութիւնները:

Բազմազգեայ Անդրկովկասի Համար մասնաւորապէս բնորոշ էր ու ծանրակշիռ՝ վերջինների մասնակցութիւնը իշխանութեան կազմի մէջ: Կազմակերպ կարեւոր կենդրոններում մի շարք ազգային խորհուրդներ, սրանց թւում նաեւ Հայ ազգային խորհուրդներ:

Թիֆլիսում Հաստատուեցին «Անդրկովկասեան Կոմսարիատը» եւ «Բանւորական, ղինւորական ու գիւղացիական խորհուրդների Անդրկովկասեան Կենդրոնը», — միմեանցից անկախ երկու իշխանութիւններ, որ պիտի վարէին երկրի գործերը մինչեւ պետական մնայուն օրգանների կազմակերպումը:

«Խորհուրդների Կենդրոնը» տարւայ վերջերին կոյցրեց Հմայքն ու շեղաքացաւ. ղեկընթացաբար ամրապնդւեց «Կոմսարիատը», որը դարձաւ մի տեսակ «մինիստրների դահլիճ ամբողջ Անդրկովկասի Համար»:

6. «Կոմսարիատը» — ինչպէս ետագայում նաեւ Ալեյմն ու Անդրկովկասեան կառավարութիւնը — Կոստիսիօն կապմ ունէին:

Կոստիսիօնը՝ ըստ ձեւի ու անունի միջկուսակցական էր, ըստ էութեան՝ միջպալայական: Գլխաւոր կուսակցութիւններն էին. սօցիալ-դեմոկրատականի մենշևիկ Հատուածը, «Մուսաւաթը» եւ Հ. Բ. Դաշնակցութիւնը: Փաստորէն սրանք ներկայացնում էին երկրի երեք գլխաւոր ազգութիւնները. վրացի, ալբուկէջանական թաթար, Հայ:

«Կոմսարիատում» — ինչպէս ետագայում նաեւ Ալեյմն ու կառավարութեան մէջ — գերիշխող դիրք բռնեցին ու ղեկավարող դեր ունեցան վրացի մենշևիկները:

Ինչո՞ւ:

Ահա պատճառներից մի քանիսը:

Առաջին Կոմսարիատը ստացել էր իր լիազօրութիւնները Պետրոգրադի ժամանակաւոր կառավարութիւնից, այսինքն՝ Պետական Գումայի շրջաններից: Գումայի մէջ վրացի պատգամաւորները՝ յենւած այնպիսի մի զօրեղ Համառուսական կուսակցութեան վրայ, ինչպիսին էր սօցիալ-դեմոկրատականը՝ վաղուց արդէն դրաւել էին կարեւոր դիրքեր, ապրի-

ցութիւն էին ձեռք բերել ու կապեր Հաստատել: Բնական էր, որ Անդրկովկասի Համար «Կոմսարիատ» կազմելիս՝ առաջի հերթին դրեցին սրանք եւ ոչ Հայերը կամ թաթարները, որոնց գոյութիւնը Գումայի մէջ մնացել էր միանգամայն աննկատելի:

Երկրորդ. Պետական գործեր վարելու Համար վրացիներն ունէին քիչ-շատ պատրաստած մարդիկ, որոնք՝ շնորհիւ գործօն մասնակցութեան քաղաքական մեծ կուսակցութեան ու ապա Գումայի աշխատանքների մէջ՝ որոշ վարժութիւն ու փորձառութիւն էին ձեռք բերած, մօտեմուտ էին մի քիչ պետական գործիչի տիպին: Ոչ մենք, ոչ մուսաւաթականները այդպիսի դպրոց անցած չէինք, այդ պատրաստութիւնը չունէինք: «Մուսաւաթը» լուրջովին նոր կուսակցութիւն էր, իսկ Դաշնակցութիւնը աւելի վարժւած էր ստորերկրեայ աշխատանքի: Անշուշտ, որոշ նշանակութիւն ունէր նաեւ կուսակցական լիդերների անհատական կարողութեան շարք. վրացիները հրապարակ էին Հանել մի քանի տաղանդաւոր մարդիկ, մի քանի Հանրածանօթ անուններ, որոնց կողքին նստեցնելու թեկնածուներ չունէինք մենք եւ Հարկադրւած էինք տեղ բռնել երկրորդ ու երրորդ շարքերում:

Մի ուրիշ հանգամանք: Էին լիւթիսի ժամանակ պաշտօնէութիւնը Անդրկովկասում վրացիների ձեռքն էր գլխաւորապէս: Այդ գրութիւնը մնաց նաեւ ընթացիկ փոխակրեց յետոյ, որովհետեւ տեքնիքական աշխատանքներ կատարելու համար պատրաստած մարդիկ ամենից աւելի վրացիներն ունէին: Պաշտօնէութիւնը բնականօրէն դառնում էր զօրեղ նեցուկ՝ վրաց տարրի դիրքը ամրացնելու համար պետական Մեքսիկայի մէջ — Կոմսարիատից սկսած մինչեւ երկաթուղին ու փոստ-հեռադրատունը:

Իսկ ամենից կարեւորը հետեւեալն էր:

Վրաց ժողովուրդը քաղաքականապէս ամենից աւելի Հասունացած ու ամենից լաւ կազմակերպւածն էր Անդրկովկասում. ապա՝ ամենից աւելի ապահովածը (կամ ամենից քիչ վտանգւածը), ուստի եւ ամենից զօրեղը:

Շնորհիւ բարեխաղող աշխարհադրական զիլքի. շնորհիւ Համարեա անխառն միատարրութեան. շնորհիւ նրան, որ պատերազմի ընթացքում ամենից քիչ էր տուժել ու քանդուել. շնորհիւ նրան, որ չունէր անլուծանելի կեանքին սպառնացող վէճեր հարեւորների հետ. — շնորհիւ.

այս բարեխառն հանդամանքների, վրացի ժողովուրդը շատ աւելի հնարաւորութիւն ունէր իր ձայնը լսելի անելու, քան հայերը կամ աղբրէյ-ջանցիները:

Հարկ եղած դեպքում վրացիները հեշտութեամբ կարող էին մի ընդհանուր լեզու գտնել թէ՛ Թիւրքիայի, թէ՛ Ալլըբէյջանի հետ, — յամենայն դեպս շատ աւելի հեշտ, քան հայերը: Ապա՝ վրացիները ամփոփեալ էին ամբողջովին Վրաստանի մէջ, չունէին դրսում վտանգաւոր հատուածներ, ինչպէս ունէին հայերը Ալլըբէյջանում ու աղբրէյջանցիները՝ Հայաստանում: Վրացիները ապահով շատած էին իրանց երկրում եւ եթէ ունէին սահմանային վեճեր հարեւանների հետ, — սրանց աղբիւրը պարզապէս տիրակալական հակումներ էին, որ կարող էին զսպել, չափաւորել, նոյն իսկ խոստովանել, առանց լրջօրէն վտանգելու Վրաստանի ներկան կամ ապագան:

Այլ էին հայ-թուրքական ու հայ-թաթարական փոխարարներութիւնները. այստեղ կոյիւն ցաւոտ խնդիրներ, որ չէին կարող լուծուել առանց ամենածանր ընդհարումների:

Թիւրքիան, անդամաւիտքն պարտած արեւմուտքում ու հարաւում, ձգտում էր ապահովել ու ամրացնել իր ապագան հիւսիսարեւելքում: Իսկ ոչտեղ հայերը, սեպի պէս իրւած իւրջումի ու Բապէի միջիւրէն, կտրում էին թուրքերի որոնած ճամբան:

Հայերը սահմանային անլուծանելի վեճեր ունէին աղբրէյջանցիների հետ: Խնդիրը այստեղ միեւրեւ գաւառ աւելի կամ պակաս իւրացնելու մէջը չէր, այլ այն աղբրային անդամահատութիւնների, որ անխուսափելիօրէն տեղի պիտի ունենային — ինչպէս էլ լուծուէր վեճը — մէկի կամ միւսի համար, Հայաստան չէր կարող ապրել առանց թաթարական շարուր-Նախիջեւանի. Աղբրէյջան չէր կարող ապրել (կամ շատ դժարութեամբ կ'ապրէր) առանց հայկական Ղարաբաղի ու Ղարաբաղը Աղբրէյջանի համար ու Նախիջեւանը Հայաստանի համար նոյնը չէին, ինչ էր Վրաստանի համար Զաքաթալը, Ախալքալաքը կամ Լոսին: Իւր այստեղ էր մեծ դժարութիւնը թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Աղբրէյջանի համար:

Քաղաքականապէս աւելի հասունացած ժողովուրդները գուցէ կարողանային դռնել մի խաղաղ ելք. բայց ոչ մենք, ոչ աղբրէյջանցիները չունէինք այդ հասունութիւնը եւ վեճը մնում էր վեճ, փոխադարձ անվստահութեան ու փոխադարձ թշնամութեան աղբիւր:

Վրացիները շատ վարպետօրէն (աւելացնեմ՝ նաեւ ցինիկաբար) օգտուում էին հայ-թուրքական ու հայ-թաթարական հակառակութիւններից՝ իրանց արտօնեալ դիրքը ամրացնելու համար: Ենեւելով թուրքերի ու թաթարների վրայ կամ սպառնալով, թէ այն ուղղութեամբ կը շիտկեն իրանց ճակատը, անելանելի կացութեան մէջ էին դնում մեզ ու հարկադրում իրանց ցանկութիւններին յայմարելու: Ապա՝ երեսները մեր կողմը դարձնելով, մեզ մերձենալով (կամ մերձենալու մտադրութիւն ցուցադրելով), կաշկանդում էին ու որոշ շարժում ահարկեւում նաեւ աղբրէյջանցիներին:

Քաղաքական շանտաժ էր սա, որ մեծ առաւելութիւն էր տալիս վրացիներին ու ապահովեցնում նրանց գերիշխանութիւնը:

Երկարացրի մի քիչ, բայց Անդրկովկասում կատարուածը հասկանալու համար չափազանց կարեւոր է այս հանդամանքը:

Իսկ մեր կուսակցութիւնը յատկապէս պէտք է դիտենայ ու յիշի, որ ամենատագնասալի օրերին նա ապրել է ու գործել վրաց սօցիալ-դեմոկրատների հեղինակների տակ, քարշ է եկել նրանց փէջը բռնած:

7. 1917 թուականի սեպտեմբերի վերջերին տեղի ունեցած Քիֆիլիսում՝ հայ Ազգային Համագումարը կազմեց Աղբրային ժողով ու՝ իրրեւ դործադիր մարմին՝ Ազգային Վերդրոնական Խորհուրդ:

Այս Ազգային Խորհուրդն էր, որ յետագայում խօսեց Անդրկովկասի հայ ժողովուրդի անունից ու ասպարէզ եկաւ իրրեւ համազգային լիազօր ներկայացուցչութիւն:

Թէ Համագումարի, թէ ժողովի եւ թէ Խորհուրդի մէջ գերիշխող տեղը պատկանում էր Լ. Յ. Դաշնակցութեան:

8. Նոյն տարւայ վերջերին տեղի ունեցան Անդրկովկասում պատգամաւորական ընտրութիւնները՝ Համառուսական Վահմանագիր ժողովի համար:

Պայքարող կուսակցութիւնների մէջ ամենից աւելի տեղ շահեց մենչլեւիկ սօցիալ-դեմոկրատականը (12 տեղ), ապա «Մուսաւախը» (10 տեղ) ու Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը (9 տեղ). յետոյ գալիս էին — աննշան թուրքով ուրիշ կուսակցութիւններ:

Երևք գլխաւոր կուսակցութիւնները ներկայացնում էին Անդրու-
կովկասի երևք գլխաւոր ազգութիւնները, որոնք՝ ըստ քաղաքական
կշռի՝ դասաւորեցին այսպէս. վրացի, թաթար, հայ:

Իսկ հայութեան ներսում՝ այս ընտրութիւնները եկան մէկ
անգամ եւս ապացուցանելու, որ ամենից զօրեղ — աւելի ճիշդը՝
միակ զօրեղ, միակ կաղնակերպեալ կուսակցութիւնը — Լ. Յ. Դաշ-
նակցութիւնն է:

9. Համառուական Սահմանադիր ժողովը չգումարեց. Լոկ-
տեմբերին թունկեց յօշոտութեան յեղափոխութիւնը, յաղթանակեց
դեմոկրատիայում ու Մոսկուայում, յայտարարեց խորհրդային Իրաւա-
կարգ եւ թոյլ շտեպ որ հաւաքի դեմոկրատական սկզբունքներով
ընտրեալ Սահմանադիր ժողովը, նկատելով այն թուրքական հաս-
տատութիւն:

Անդրկովկասը մնաց հաւատարիմ փետրարեան յեղափոխու-
թեան եւ չուղեց ծանաչել խորհրդային կարգերն ու իշխանութիւնը
Ինչու:

Որովհետեւ մեր ծայրագաւառում գերիշխող կուսակցութիւն-
ները կանգնած էին լայն ռամկավարական տեսակետների վրայ, ուստի
եւ չէին կարող ընդունել դասակարգային ու մանուսնոյ կուսակցական
դիկտատուրա: Ապա համոզեալ էին, որ կօմունիստական կամ՝ նոյն
իսկ պարզ սօցիալիստական հասարակակարգի համար երկիրը չի հա-
տունացած տակաւին (էլ չեմ ասում, որ «Մոսուաւսթը» թմաւ չունէր
սօցիալիստական դաւանանք, Լ. Յ. Դաշնակցութեան սօցիալիստակա-
նութիւնը մակերեւոյթային էր, ուղեղային, աւանց խոր հիմքերի
կուսակցական զանգւածների մէջ: Իսկ վրացի միջնակները շարքում
չատ ուժեղ էր աղջոյնական, հակառուսական հոսանքը):

Երկրորդ. յօշուակեան Մոսկուան անջատեալ էր Անդրկովկասից
հակաօրջեւիկեան դօժով. կուրանով ու շիւտիսային կովկասով:
Սկսել էր քաղաքացիական կռիւ: Էտաւոր Մոսկուան չէր կարող
թեւազրել իր կամքը Անդրկովկասին, ոչ էլ օգնութեան զալ նրան,
մինչդեռ մեր անմիջական հարեւանները — կուրանի կօլակները ու
Ալեքսեւ-Դենիկինեան հակաօրջեւիկեան թանակը — ամեն որ
կարող էին դարձնել իրանց զէնքը մեր դէմ:

Երրորդ. Անդրկովկասի քաղաքականութեան ուղղութիւն տուող
վրացի միջնակները՝ կուսակցօրէն՝ կատաղի հակառակորդ էին
իրանցից անջատեալ յօշուակներին: Էտաւորիմ իրանց դաւանանք-
ներին ու կուսակցական ընդհանուր քաղաքականութեան, միջնակները
վարում էին մեր երկրում նոյն պայքարը, ինչ իրանց ուս ընկերները
Ռուսաստանում: «Մոսուաւսթը» մտահոգեալ թագւին տիրապետելու
ինդրով ու տարեալ պանթուրական իդէալներով, ձգտում էր որ առաջ
կտրել յորը կապերը Ռուսաստանի հետ: Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ
Բաղուսթ՝ վախենալով թուրքական տիրապետութիւնից՝ բաւականին
սերտ կապակցութիւն ունէր տեղական յօշուակների հետ ու նոյնիսկ
պորձակցում էր նրանց, Թիֆլիսում չէր կարող վարել — վրացի-
ներին ու թուրքերին հակառակ — յօշուակեան քաղաքականութիւն:
Չէր կարող, եթէ իսկ ցանկանար: Բայց ցանկութիւն էլ չունէր, որով-
հետեւ ոչ յօշուակեան իդէալօրդիան, ոչ էլ գործելակերպը չէին հրա-
պուրում իրան:

Մեր կուսակցութիւնը հակաօրջեւիկեան թանակում էր — մա-
սամբ իր ներքին համոզումներով, մասամբ էլ արտաքին պայմանների
ճնշման տակ:

10. Ի դէպ է յիշեցնել այստեղ այն միջին ու տասանուղ դիրքը,
որ թունկ էին մեր ընկերները Բաղուսթի մէջ:

Մրդիւնարիական Բաղուսթ իր թաղմահալար թանկութիւնով ու
թանկորական ուժեղ կաղնակերպութիւններով, ամենից աւելի նպաս-
տաւոր պայմաններ էր ներկայացնում յօշուակի վարագոյն համար:
սա միակ վայրն էր ամբողջ Անդրկովկասում, ուր յօշուակները՝ յեղա-
փոխութեան առաջի իսկ օրերից՝ հաստատուն ապաստան ու յենակէտ
էին գտել:

Չեւակածօրէն՝ Բագուն չէր յուսացում Անդրկովկասեան կօմիս-
րիատի իշխանութիւնը, նոյն իսկ հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից
յետոյ. իսկ փաստօրէն գործերը վարում էին երկու տեղական հաս-
տատութիւններ. «Հասարակական հիմնարկութիւնների խորհուրդը» եւ
«Թանկորական պատերազմների խորհուրդը»:

Առաջինի մէջ գերիշխում էր հակաօրջեւիկեան հոսանքը, եր-
կրորդի մէջ՝ յօշուակեանը:

Մեր կուսակցութիւնը ունէր իր ներկայացուցիչները թէ առաջինի
և թէ երկրորդի մէջ:

Այս երկու միմանցից անկախ ու տարբեր լինելով ունեցող մար-
միները մացայայտ մրցան մէջ էին՝ իշխանութեան տիրապետելու
համար: Առաջի շրջանում ոյժը «Հասարակական հիմնարկութիւնների»
չուին էր (այստեղ Վսիաուր սօցիալիստները լռելիայն բռն էին կողմի
լիբերալ բուրժուալիստ հետ՝ բոլշևիկների դէմ): Մայց բանուորական
«խորհուրդը» զօրեղանում էր օր օրի վրայ և 1918 թ. յունվարին
դրութեան տէրն էր արդէն:

«Խորհուրդին» ուղղութիւն տուող բոլշևիկեան հասուածն էր:

Եթէ ոյժ չէին ներկայացնում այն ժամանակ բոլշևիկները, նրանց
յաջողութիւնը հիմնած էր դիկտատուրայէս այն փոխադարձ անվստու-
հութեան վրայ, որ տիրում էր հակառակ բանակի ներսում:

Բոլշևիկներին իրական ոյժ կարող էին հակադրել երկու կուսակ-
ցութիւնը: Բայց հակադրելու և յաջողութիւն ունենալու համար, պէտք
էր որ սրանք անվերապահօրէն միանային — մի բան, որ անկարելի էր,
որովհետև չկար փոխադարձ հաւատ ու վստահութիւն: Դաշնակցու-
թիւնը հասկանում էր, որ «Մուսաւաթին» հարկաւոր է իր բարեկա-
մութիւնը այնչափ միայն, որչափ դոյութիւն ունի բոլշևիկեան սոյա-
նակցին ու վտանգը: Բոլշևիկներին շեղութեանց յետոյ «Մուսաւա-
թը» — երկրորդ հերթին — վերացնելու էր ասպարեղից նաև Դաշ-
նակցութիւնը: Կասկած չկար, որ նոյնը անելու են և բոլշևիկները,
երբ՝ Դաշնակցութեան ղեկավարի օգնութեամբ՝ խորտակեն «Մու-
սաւաթը»: Մայց Բագւայ հայ ազգաբնակչութեան ասպարեղութեան
տեսակետից բոլշևիկեան դիկտատուրան շատ աւելի ընդունելի էր (կամ
պակաս անընդունելի), քան «Մուսաւաթինը»:

Այս էր պատճառը, որ մերոնք Բագուում աւելի ու աւելի տարուում
էին բոլշևիկեան հոսանքով ու մի տեսակ յենարան էին դառնում՝ բոլ-
շևիկների համար:

Ինչպէս Բիֆիլիսում մենք ակամայից ընկել էինք վրացի մոնշևիկ-
ների հեգեմոնիայի տակ, ճիշտ այնպէս էլ Բագուում ընկել էինք ողջ
բոլշևիկների հեգեմոնիայի տակ: Երկու դեպքում էլ մեզ կաշկանդողը
թուրք-թաթարական սոյառնակցին էր:

Մեզ վրայ յիշուած, բոլշևիկները խորտակեցին Բագուում «Մու-
սաւաթին» ոյժը (1918 թ. Բագուայի Մարտին), իսկ մենք՝ յենած բոլ-
շևիկների ու առհասարակ ողջ սոյալի վրայ և սրանց հետ միասին՝
կարողացանք պաշտպանել Բագուան թուրք-թաթարական յարձակում-
ներից:

Այս մեր նախաձեռնութեամբ արդէն ու հակառակ բոլշևիկներին,
կամքին՝ բերինք Պարսկաստանից անդլուական զօրքեր (գա. վերջի ժամին
էր, երբ բոլշևիկները պատրաստուում էին փակուել Սուսստան ու
արդէն նստել էին նստելու):

Եթէ անդլուացիք լրջօրէն ամրանային Բագուում, հաւանական է,
որ յետագայ անցքերը մի բիշ տարբեր ընթացք առնէին: Բայց անդլու-
ական փոքրամիւ զօրքերը շուտով Լքեցին քաղաքը, նստեցին նստելու ու
փխսպարձան Պարսկաստան:

Մեր մնացիլը մենակ և ուրիշ բան չէինք կարող անել, քան
հետևել անդլուացիների օրինակին — փակուել Պարսկաստան:

Արդեւ չանի կառավարութիւնը, որ մինչ այդ նստած էր Գանձա-
կում, թուրքական բանակի ու զինուած խուժանի հետ միասին մտաւ
Բագու: Տեղի ունեցաւ, հայ ազգաբնակչութեան անխնայ ջարդը (ինչպէս
Մարտ ամսին, բոլշևիկ-մուսաւաթական կռիւ ժամանակ, տեղի էր ունե-
ցել — պակաս չափերով — թուրք ազգաբնակչութեան ջարդը):

Այս դեպքերը կատարուում էին Հայաստանից դուրս, թաթարա-
կան մի հեռաւոր վայրում: Մայց անմիջապէս անդրադառնում էին մեր
քաղաքական կացութեան վրայ, բարդացնում ու դժարացնում այն:

Թաթարները շարունակ գրգռում էին մեր դէմ թուրքերին, շտա-
պեցնում էին նրանց առաջխաղացումը՝ Բագուան օր առաջ ազատելու
համար և վարպետօրէն շահագործում էին Մարտ ամսի կոտորածները,
վերագրելով այն մացառապէս հայերին: Արցախները բնականօրէն չէին
հաւանում մեր գործակցութեանը բոլշևիկներին հետ, ծուռ աչքով էին
նայում մեզ, կասկածելով թէ յարմար առիթի ենք սպասում, որպէսզ
բաց անենք: Անդլուացիները դուրսը ողջ բոլշևիկների աւջնու: Այս
բերել Բագու անդլուական զօրքեր այն ժամանակ, երբ Բիֆիլիսում
նստած էին Կերմանացիները, որոնց հետ իրանք վրացիները սիրային
փոխադրի մէջ էին — սա նկատուում էր դաւաճանութիւն վրացի-գերման
թուրք-թաթարական քաղաքականութեան:

Բապոււմ բունած մեր դիրքը անվտանգ էր դարձրել մեզ մեր կասկածոտ հարեւանների աչքում եւ ենթակայ՝ սրանից թողող բոլոր դժարութիւններէ:

Իսկ Բաբուսայ մեր ընկերները շարունակում էին տանել իրանց սեփական քաղաքական դիժը նաեւ այն հաշուով թէ՛ ամբանալով Բաբուսայ ու իրանց վրայ քաշելով թուրք-թաթարական ոյժերը՝ ալլատած կը լինեն Հայաստանի մնացորդը թուրքական արշաւանքից:

Բաբուսայ էպիլոգական խնդիրը մէկ անգամից սպառելու համար, պատմութիւնը շատ առաջ տարայ — մինչեւ 1918 թ. աշունը. վերստին դառնում եմ ժամանակագրական կարգին:

11. 1917 թ. Կոյեմիսիի վերջերին սկսեց ուսւս բանակի կազմալուծումն ու փախուստը կովկասեան ճակատից:

Ճակատը քանդոււմ էր ու դատարկոււմ սարսափեցուցիչ արուստութեամբ:

Յունուարի վերջերին բանակ չկար այլեւս. Հայկական փոքրամասնութիւնը դորամոստիւն էին, որ՝ միացած նախկին բանակի վերջի բեկորների հետ՝ պիտի պահէին այսուհետեւ Նորուստի դիժը:

12. Անդրկովկասի գրութիւնը դառնում էր շատ վտանգաւոր:

Բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնն ու օր օրի վրայ ծաւալող քաղաքացիական պատերազմը բոլորովին կտրել էին մեր ծայրագաւառը Ռուսաստանից:

«Կոմիսարիատը» որ դեռ շարունակում էր կառավարել երկիրը կերեւելու «ժամանակաւոր կառավարութեան» անունից, այդ կառավարութեան տապալումից յետոյ կորցրել էր իր ոտի տակի հողը. Պէտք էր կազմել մի նոր իշխանութիւն, աւելի հեղինակաւոր ալլաբանակութեան աչքում ու աւելի իրաւասու՝ պետական գործերը անկախօրէն վարելու համար:

Այդ իշխանութիւնը հանդէս եկաւ յանձինս Անդրկովկասեան Սեյմի ու նրանից լիազօրեւած կառավարութեան:

Սեյմը կազմեց Համառուսական Սահմանադիր ժողովը համար ընտրուած անդրկովկասեան պատերազմներից, եռասպտակեւ թւով (ըստ կուսակցութիւնների ու սրանց ստացած քէնների): Այսպիսով՝ մենշեւիկ-

ները (Արաստան) ունեցան Սեյմում 36 տեղ, «Մուսաւաթը» (Աղքէյ-ջան) 30 տեղ, Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը (Հայաստան) 27 տեղ:

Սեյմը գումարեց Թիֆլիսում, որ Անդրկովկասի բնական ու անհերքելի մայրաքաղաքն էր: Առաջին փուլը, որ տեղի ունեցաւ Փետրուարի 10ին (1918 թ.), ընդունեց «Կոմիսարիատի» հաշտութեան իրեն ու հրաժարականը: Այսինքն առնելով, որ մեր ծայրագաւառը փաստօրէն անջատուած է Ռուսաստանից ու յայտնի չէ, թէ երբ պիտի վերհաստատուեն կտրուած կապերը —

յայտարարեց Անդրկովկասը Ռուսկալար Դաշնակցական Հանրապետութիւն, իրան ճանաչեց իւրեւ երկրի միակ օրէնսդիր մարմինն ու յանձնարարեց Ե. Կուրեչիօրիին (վրացի մենշեւիկ) կազմել ժամանակաւոր կառավարութիւն (մինիստրներէի դահլիճ), պատասխանատու Սեյմի առջեւ:

Սա անջատում չէր Ռուսաստանից, այլ մի փաստային գրութիւն, որ՝ ենթադրոււմ էր՝ պիտի ունենար ժամանակաւոր լեյտիմ միայն: Միջադրային տեսակէտից, Անդրկովկասը շարունակում էր մնալ Ռուսաստանի անբաժան մաս:

13. Թուրքական զօրքերը, իրախուսեւած ուսւս բանակի քայքայումով, արագօրէն վերակազմոււմ էին, կարգի բերոււմ ու աստիճանաբար վերադարձոււմ կորցրած վայրերը: Միաժամանակ թուրք հրամանատարութիւնը (Ահմեթ փաշան) նախաձեռնութիւն ունեցաւ վերագրար ու խողաղութեան բանակցութիւններ առաջարկելու:

Սեյմը որոշեց վերջ գնել պատերազմին ու խողաղութեան դաշն կապել թուրքերի հետ:

Առաջին բանակցութիւնները տեղի ունեցան Տրապիզոնում, 1918 թ. Մարտ ամսին:

Դաշնակցական փրակցիային յաջողեց մտցնել Սեյմի պահանջների մէջ մի առանձին կէտ (մէկը չորս հիմնական կէտերից). ճանաչել տալ թուրքահայերի ինքնորոշման իրաւունքը՝ Օսմանեան պետութեան շրջանակի մէջ:

Այս պահանջին (որ խմբագրեւած էր շատ անորոշակի ու լայն ասպարէզ էր տալիս ամէն կարգի կոմյուրոսիսների) թուրքերը անմիջապէս տւին մի շատ կարճ ու չոր պատասխան. սա թուրքիայի ներքին խնդիր է, որի մէջ ոչ ոք իրաւունք չի պիտի ունենայ միջամտելու:

եթէ մէկ անգամ էլ կրկնուի, թուրքերը վերջ կը դնեն ամեն բանակ-
ցութեան:

Ու անդրկովկասցիք այլ եւս չը կրկնեցին:

Չը կրկնեցին շատ պարզ պատճառով. Սեյմի որդու մը ինքը սրբէն
մի ձեւական զեջում էր հայերի պահանջին, երեսովը փրկելու մի միջոց,
սուանց լրջօրէն հետապնդելու դիտաւորութեանն: Արացիները տրամա-
դրութիւն չունէին (ոչ էլ կարիք) թիւրքահայերի սիրոյն համար մի
աւելորդ գիտացաւանք իրանց պատճառելու. իսկ ազրբէյլանցիների սրտին
շատ աւելի մօտ էին, ի հարկէ, թիւրքիայի պետական շահերը, քան
հայերի վիճակը կամ նոյնիսկ Անդրկովկասեան Հանրապետութեան
ապագան: Եւ պատերազմութեան հայ անդամները չէին, որ պիտի կա-
րողանային թելադրել իրանց կամքը թաթարներին ու վրացիներին:

Արդար լինելու համար պէտք է աւելացնել, որ եթէ այն օրւայ
մեր դաշնակիցները (վրացիներն ու թաթարները) նոյն իսկ լրջօրէն, ան-
կեղծօրէն ցանկանային պաշտպանել հայիական պահանջը — յաջողու-
թիւն դարձեալ չը պիտի ունենային. ոյժերի փոխարարութեանը արդէն
այնպիսի էր, որ թուրքերը ոչ մի պատճառ չունէին զիջող լինելու: Այդ
հասկանում էինք եւ մերք, հայ պատերազմներու:

Բանակցութիւնների ու երկարատեւ վիճարանութիւնների առար-
կան սահմանային խնդիրն էր:

Թուրքերը կանգնած էին այն տեսակետի վրայ, որ Անդրկովկասի
ու թիւրքիայի միջեւ սահմանները դժուար են արդէն Բրեստ-Լիտովս-
կում՝ ուս յաջեւիկների հետ կնքած դաշնագրով. որ նրանք եկել են
Տրապիզոն ոչ թէ մէկ անգամ լուծած խնդիրը նոր վերաքննութեան
առնելու համար, այլ պարզապէս բարի-դրացիական կապեր հաստա-
տելու համար իրանց նոր հարեւան՝ Անդրկովկասեան Հանրապետու-
թեան հետ: Իսկ անդրկովկասցիք չէին ուզում ճանաչել Բրեստ-Լիտովս-
կեան դաշնագրի օրինաւորութիւնը եւ կանգնած էին այն տեսակետի
վրայ, որ թիւրքիային հողային զիջումներ անելու իրաւունքը պատկանում
է մի միայն տեղական (անդրկովկասեան) ժողովուրդներին, նրանց Սեյ-
մին ու կառավարութեանն: Ուրիշ իօսքով՝ անդրկովկասեան պատերա-
զմութիւնը չէր ուզում ճանաչել Սովետական կառավարութեան իրաւա-
տութիւնը-նսխ այն պատճառով, որ այդ կառավարութիւնը Ռուսաս-
տանի համար էլ օրինական չէ, երկրորդ՝ համաձայն ժողովուրդների

ինքնորոշման սկզբունքի, որ հուշակեց մեծ պատերազմի ընթացքում,
Անդրկովկասի տէրը անդրկովկասեան ժողովուրդներն են եւ ոչ ուսու-
կան կառավարութիւնը, եթէ նոյն իսկ օրինաւոր կառավարութիւն
լինէր այն:

Այս տեսակետը շատ դժար էր պաշտպանել ոչ միայն այն պատ-
ճառով, որ սա մի նոր ու վիճելի տեսակետ էր միջազգային իրաւունքի
մէջ, այլ գիտաւորապէս այն պատճառով, որ թուրքական բանակը զբո-
ղանում էր օր օրի վրայ, իսկ անդրկովկասեանը՝ քայքայոււմ: Դարու-
թիւն չէ, միջազգային վեճերի մէջ իրաւունքը պատկանում է նրան, որի
բանակը աւելի զօրեղ է:

Շատ դժար էր նաեւ այն պատճառով, որ անդրկովկասեան պատե-
րազմութեան ներսումն էլ չկար համաձայնութիւն եւ ցանկութիւնների
նոյնութիւնը:

Վրացիները շահագրգռուած էին առանձնապէս Բաթումի ու Աջա-
րիայի խնդրով եւ այս շրջանը (ամբողջովին կամ քէթ մասամբ) փրկելու
համար պատրաստ էին զիջելու թուրքերին Վարան ու Արդահանը: Գրան
հակառակ, հայերին պէտք էր Վարսը եւ այստեղ մի բան շահելու հա-
մար մերք պատրաստ էինք շատ մեծ զիջումներ անելու Աջարիայում: Իսկ
ազրբէյլանցիների ցանկութիւնն էր, որ Աջարիան կաղմի մի առանձին
Հարաւ-Արեւմտեան մուսուլմանական հանրապետութիւն, իրրու. չորրորդ
(կամ հինգերորդ, եթէ հաշի առնենք նաեւ Դաղստանը) անդամ
Անդրկովկասեան դաշնակցութեան. հակառակ դէպքում կը գերադա-
սէին, որ Աջարիան կցուի թիւրքիային ու յամենայն դէպս համաձայն չէին
Վրաստանին տալու. ինչ վերաբերում է Ղարսին ու Արդահանին, աղբ-
րէյլանցիները կանգնած էին անվերապահօրէն թուրքական տեսակետի
վրայ. սրանք թուրքական հողեր են ու պէտք է յանձնելին թիւրքիային:

Թուրքերը շատ լաւ տեղեակ էին այս ներքին անհամաձայնութիւն-
ների մասին ու պիտի կանգնած էին իրանց պահանջների վրայ:
Վար եւ մի ուրիշ պահանջ, որ երկար վիճարանութիւնների առար-
կայ եղաւ. թուրքերը սնդում էին, որ Անդրկովկասը պիտի յայտա-
բարի իր անջատումը Ռուսաստանից, որպէս զի կարելի լինի դաշն կնքել
նրա հետ:

Անդրկովկասցիները առարկում էին, թէ Անդրկովկասը փաստօրէն
անջատուած է արդէն ու փաստօրէն անկախ է... բայց թուրքերը իրաւա-

ցիորէն պատասխանում էին, թէ միջազգային դաշինք ստորագրելու համար բաւական չէ փաստային կացութիւնը, հարկաւոր է նաև իրաւական դրութիւն, որ ձեռք է բերուում միայն որոշ ձեւականութիւններ կատարելուց յետոյ:

Անպտուղ վիճարանութիւնները շարունակեցին մի ամբողջ ամիս: Թուրքերի համար անձեռնտու չէր այս ձգձգումը (հակառակ պարագային նրանք ամէն հնարաւորութիւն ունէին շատ կարճ կտրելու). ժամանակն անցնում էր, մեր ռազմական դժն ու դիմադրական կարողութիւնը շարունակ պահասում էր, թուրքերինը՝ աւելանում:

Իրողութիւնն այն էր, որ մինչդեռ Տրապիզոնում պատերազմութիւնները շիտտերի էին հասարուում ու անվերջ թղթեր գրում իրար, թուրքական բանակը անարգել շարունակում էր իր առաջխաղացումը: Մարտի վերջերին դրաւած էր սրբէն Երզրումը, իսկ Ապրիլի առաջին օրերին՝ Բաթումը:

Բայց եւ այնպէս, Սեյմը դեռ չէր ուղում ձառաչել իր պարտութիւնը, չէր վճռում անձնատուր լինել: Երբ պարզեց վերջնականապէս, որ թուրքերը մտադրութիւն չունեն ոչ մի զիջում՝ անելու Բրեստ-Լիտուսկեան դաշնագրի պայմաններէց, Սեյմը ետ կանչեց իր պատերազմութիւնը, Տրապիզոնի բանակցութիւնները խլեցին (երեսոյթները փրկելու համար, պատերազմութիւնները սոյգ խլումը ժամանակաւոր ընդհատում անւանեցին):

14. Ներքին անհամաձայնութիւնները ու միմեանց լուրջատու հակումները, որ առաջի օրւանից արդէն գոյութիւն ունէին Սեյմի ու դաշնակցական կառավարութեան ներսում, այժմ հրապարակ էին եկել շատ շեշտած կերպով:

Թուրքերի յաջողութիւններն ու աճող զօրութիւնը թեւ էին տուել սղորէյանցիներին. սրանց պատերազմները Տրապիզոնում հնարաւորութիւն ունէին (եւ ինչ կասկած, որ օգտագործեցին այդ հնարաւորութիւնը) երկարորէն խորհրդացելու թուրքերի հետ եւ մի ընդհանուր գործելակերպ մշակելու: Սեյմում աղբրէյանցիները այլ եւս չէին քաշուում ցուցադրելու, որ ամբողջովին Թիւրքիայի կողմն են: Պաշտպանելով ու զարգացնելով թուրքերի տեսակետը, պահանջում էին, որ անմիջապէս յայտարարւի Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից:

Ապա պահանջում էին զիջող լինել թուրքերի վերաբերմամբ, համաձայնութեան գալ նրանց հետ ու դադարեցնել պատերազմը, յայտարարելով, որ —

«մուսուլմանական դեմօկրատիայի կրօնական դպացումը թոյլ չի տալիս նրան գործն մասնակցութիւն ունենալու Թիւրքիայի դէմ մղուող պատերազմի մէջ»:

Այս խօսքը, որ ասեւել է Սեյմում մուսուլմանական բանախօսի բերանով, պետք էր թարգմանել պարզապէս այն իմաստով, որ պատերազմը շարունակելու դեպքում անդրկովկասեան թաթարները ոչ միայն չեն լինելու մեզ հետ (փաստորէն նրանք երբեք էլ չեն եղել մեզ հետ, երբեք չեն կուել թուրքական ձակատում), այլ կը լինեն մեր դէմ:

Արցախները (գլխաւորապէս Սեյմի մեշչեփիկեան հատւածը) տատանուում էին մի քիչ:

Երկու հոսանք կար սրանց մէջ, երկու տարբեր «օրինատացիա»: Ռուսական ու դերմանո-թուրքական: Առաջինները չէին ուղում կտրուել վերջնականապէս Ռուսաստանից եւ Բրեստ-Լիտուսկու պայմանագիրը համարում էին միանպամայն անընդունելի, կարծում էին որ պատերազմը պակաս չարիք է, քան այդպիսի պայմաններով կնքած հաշտութիւնը: Երկրորդ հոսանքը հակառակ էր Ռուսաստանին, Ռուսական վտանգը Արաստանի անկախութեան համար համարում էր աւելի մեծ, քան թուրքականը եւ պատրաստ էր ամենամեծ զիջումների՝ Թիւրքիայի հետ հասկացողութեան գալու համար (պարզը ասած, յոյս ունէր թէ՛ Հայաստանի հաշին՝ կը յաջողի փրկել Արաստանի համար եթէ ոչ ամբողջ Աջարիան, դէթ Բաթում քաղաքն ու նաւահանգիստը):

Հայերը (Սեյմում՝ դաշնակցական ֆրակցիան) ոչ ուղում էին անջատուել Ռուսաստանից, ոչ էլ որ եւ է բարի բան ունէին սպասելու թուրքերից: Հայերը ամենից աւելի շահաբոյգուած էին ղէնքով կանդանջելու թուրքերի արշաւանքը, որովհետեւ գիտէին, որ ամենից աւելի տուժողը (թերեւս միակ տուժողը) իրանք են լինելու եւ որովհետեւ դեռ յոյս ունէին ռազմական յաջողութեան վրայ:

Ապրիլ ամսին, Ալեքսանդրոպոլի մէջ դուստրեց՝ յատկապէս այս խնդրի համար՝ հայ Ազգային ժողովը, որը — հակառակ տողերս գրողի զեկուցման — վճռեց մերժել Բրեստ-Լիտուսկու պայմանագիրը ու շարունակել պատերազմը:

Բայց իրականացնել այդ որոշումը չէր տրամադրվում մեզ, որովհետև մենք չէինք գրում թեև տեղը, ոչ իսկ մեր սեփական բախտի տեղը:

Վրացիների տատանումները երկար չը տևեցին. դերմանո-թուրքական թեւը յայլմանակեց ու այդ յայլմանակի առաջին արտայայտութիւնը եղաւ այն, որ Ապրիլի 22-ին Սեյմը հանրապետական յայտարարեց Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից:

Այս առթիւ վրացի ու թաթար լիդերները խոնդաւառ ճառեր արտասանեցին Սեյմում. դաշնակցական ֆրակցիան միացաւ անջատման առաջարկին առանց ճառի, մի հատիկ կարճ ու զուսպ նախադասութիւնով:

Հետո սրտով չէր, որ մենք արինք այդ- յայց չանել չէինք կարող: Եթէ հակառակ արտայայտւէինք, Անդրկովկասեան դաշնակցական Հանրապետութիւնը իսկոյն պիտի քանդուէր, վրացիներն ու աղբյւրյանցիներն իսկոյն պիտի հաշտուէին թուրքերի հետ ու թողնէին մեզ մենակ երես առ երես Վէհիպ փաշայի բանակի դէմ — մենակ, որովհետև Ռուսաստանը (ոչ յայտնի կանայք, ոչ հակառակակիցները) այն ժամին չէր կարող հասնել օգնութեան, եթէ նոյն իսկ կամենար: Ոչ միայն մենակ, այլ նաև թիկունքից մեծապէս վտանգուած, որովհետև պարզ էր, որ թուրքերի հետ միասին մեզ պիտի զարնէին նաև աղբյւրյանցիները (ո՛վ պիտէ, դուք եւ վրացիները՝ Ախալքալաքը, Լոսին ու Փամբակը ամբողջովին գրաւելու համար):

Մենք ամենքից աւելի կարիք ունէինք Անդրկովկասեան դաշնակցութեան, չէինք ուզում որ նա քանդուի, իսկ եթէ քանդուելու է — որքան կարելի է ուշ քանդուի: Ահա թէ ինչու հարկադրուած էինք հետևելու մեր դաշնակից-վրացիների քայլերին:

15. Ապրիլի 25-ին ընկաւ Ղարսը: Ընկաւ համարեա առանց կռուի, որովհետև Թիֆլիսից ստացուել էր հրաման՝ յանձնել բերդը թուրքերին: Այս դաւադրական հրամանը տրամադրուած էր առանց մեր պիտութեան ու առաջ բերեց այնպիսի վայրոյթ հեղինակների դէմ, որ դաշնակցական Հանրապետութեան քանդումը կարող էր տեղի ունենալ այդ օրն եւ եթէ:

Բայց վստահ կատարուած էր արդէն. աղմուկիտական ամենակարեւոր կէտը, մեր ճակատը պաշտպանելու միակ ամուր յիմարանը — Ղարսի բերդը — թուրքերի ձեռին էր: Տատանելու ու դանդաղելու

տեղ չէր մնացել այլ եւս: Սեյմը որոշեց անմիջապէս վերսկսել Տրամպլիտում ընդհատուած բանակցութիւնները, համաձայնելով ընդունել իրմեւ ելակէտ Բրեստ-Լիտովսկու պայմանագիրը:

Բանակցութիւնները վերսկսեցին Բաթումում (ուր թուրքերը հաստատուել էին արդէն), Մայիսի առաջին օրերին:

Բայց թուրքերը փոխել էին արդէն լեզուները. Բրեստ-Լիտովսկի դաշնը այլևս չէր բանակցանքում՝ նրանց: Ասում էին. Տրամպլիտի յետոյ մենք նոր արիւն ենք թափել. պէտք է հատուցում ստանանք: Ու պահանջում էին հողային նոր վերջնական, պիտակորապէս Հայաստանի հաշիւն:

Վերսկսեցին երկար ու անպտուղ խօսակցութիւնները:

Բրեստ-Լիտովսկու պայմանագիրը, որի մասին մի ամիս առաջ, Տրամպլիտում, լսել անգամ չէինք ուզում, այժմ դառել էր մեր միակ ու ամենամեծ իղձը: Բայց թուրքերը մտում էին անողք, պինդ բռնել էին մեր կոկորդից, մաց չէին թողնում:

Մայիսի 15-ին թուրքական բանակը անցաւ Արփաշայը (Բրեստ-Լիտովսկու որոշած սահմանագիծը), մի քանի ժամայ մէջ տիրացաւ Ալեքսանդրապոլին ու շարժեց դէպի Ղարաբախ:

Գլուխները դառնում էր ծայր աստիճան տաղնապալի, վտանգի տակ էր ընկնում Թիֆլիսը, Վրաստանի ու Անդրկովկասի մայրաքաղաքը: Իսկ բանակցութիւնները Բաթումում ոչ մի ելքի չէին յանգում, մտում էին մեռած կէտի վրայ...

16. Սեյմի մէջ միշտ աճող ներքին անհամաձայնութիւնները այլ եւս չէր կարելի հաշտեցնել ոչ մի կոմպրոմիսով. պայմանը անխուսափելի էր ու անյապաղ:

Վրացիները տեսնում էին, որ մենք մի աւելորդ բեռ ենք իրանց համար, որ առանց մեզ նրանք աւելի հեշտ կը կարգադրեն իրանց սեփական գործերը: Իսկ աղբյւրյանցիների միակ հոյան էր այժմ՝ միանալ, որ առաջ թուրքերի հետ, անցնել նրանց հովանաւորութեան տակ ու թուրք բանակի վրայ յենած՝ մննել Վաղու Թուրքական բանակի յայլ-թանակից յետոյ Անդրկովկասեան դաշնակցութիւնը այլ եւս պէտք չէր աղբյւրյանցիներին. վրացիները աւելորդ էին, իսկ հայերը՝ թշնամի:

Բաժանման ժամը հնչել էր:

ու ահա Մայիսի 26-ին Սեյմը՝ նկատի առնելով որ պատերազմի ու խաղաղութեան խնդրում արմատական տարածախուժումներ կան Անդրկովկասեան դաշնակցական Հանրապետութիւնը կազմող ժողովուրդների միջև՝ յայտարարեց դաշնակցութիւնը լուծած ու վար դրեց իր լիազօրութիւնները:

Նոյն օրը ու նոյն շէնքի մէջ վրաց Ազգային խորհուրդը՝ մեծ հանգիստութեամբ՝ յայտարարեց Վրաստանի անկախութիւնը:

Էետեւեալ օրը նոյնն արաւ եւ Աղբրէյջանը:

Էերթը Հայաստանին էր:

Պէնք էր արդեօք անկախութիւն յայտարարէինք, ի վիճակի էինք արդեօք սեփական պետութիւն կազմելու ու ապա պահելու այն...

Պարսպ հարցեր են սրանք: 1918 թ. Մայիս ամսի վերջի օրերին այդպիսի հարցեր չէր կարելի դնել: Ընտրութիւններ անելու տեղ չէր մնացել: Պատմութիւնը բերել կանգնեցրել էր մեզ մի որոշ քծի առջև. պէտք է յանգստութիւն ունենայինք անցնել վրայից, եթէ չէինք ուզում խորտակել: Պէտք է տէր դառնայինք մեր Հայրենիքին, ապա թէ ոչ կը կորցնէինք այն — գուցէ անդառնալիօրէն: Եթէ տատանէինք, եթէ ուշացնէինք մեր յայտարարութիւնը, Հայաստան կը մնար *res nullius* (ոչքի պատկանող իր) ու իրրեւ այդպիսի բաժին կը գառնար հարեւաններին — թուրքերին, վրացիներին, աղբրէյջանցիներին:

Մայիսի 28-ին, ուշ գիշերով, Ազգային կենդանական խորհուրդը վճռեց յայտարարել Հայաստան անկախ Հանրապետութիւն եւ իրան գերագոյն իշխանութիւն Հանրապետութեան:

Այդպիսի լիազօրութիւն խորհուրդը չէր ստացած Ազգային Համագումարից, լայց կանոգ չուաւ ձեւական արդեւքի առջև ու յետագայում ոչ որ մտքով չանցկացրեց մեղադրել նրան. այնքան պարզ էր ամենքի համար, որ ուրիշ եւք չկար:

17. Մայիսի 22—26 տեղի ունեցան Սարգարապատի կռիւները, 25—28-ին Ղարաբիլիսի կռիւները:

Թերեւս վերջի ճիգն էր, որ թախում էր հայ ժողովուրդը իր գոյութիւնը փրկելու համար: Եւ անկասկած է, որ այս յամառ ճակատամարտերը, այն հերոսական ընդդիմադրութիւնը (մանաւանդ Ղարաբիլիսինը), որ անսպասելիօրէն յայտ բերեց — ոչ թէ դորքը (բանակ չկար

այլեւս), այլ ինքը ժողովրդական զանգուածը՝ սա բարձրացրեց մի քիչ մեր արժէքը թուրքերի աչքում ու հնարաւորութիւն տւեց խաղաղութեան դաշն կնքելու:

Հայ պատերազմները — այս անգամ արդէն Հայաստանի Հանրապետութեան անունից ու Ազգային ժողովի լիազօրութիւնով — վերագարձան Բաթում ու Յունիսի վրէժն ստորադրեցին դաշնակցութիւնը:

Մի նոր դարաշրջան էր սա հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ — վաղուց կորցրած ինքնուրոյն պետական կեանքի վերածնունդ:

18. Օգոստոսի 1-ին, Երեւանում, լայնեց Հայաստանի խորհրդարանը ու կազմեց անդրանիկ կառավարութիւնը:

Խորհրդարանը նոյն ազգային խորհուրդն էր, անդամների եռապատկած թւով. աւելացել էին սրանց վրայ վեց թուրք, մի ռուս ու մի ելվորի պատգամաւորներ:

Վերլիշտղ տեղը պատկանում էր Է. Յ. դաշնակցութեան. լայց որովհետեւ մեր ֆրակցիան 47 ձայնից ունէր 18 միայն ու չկարողացաւ կապել մի ուրիշ ֆրակցիայի հետ, խորհրդարանը չունեցաւ կայուն կենդան ու որոշակի գծւած քաղաքական դէմք:

Կայունութիւն չկար նաեւ կառավարութեան մէջ. առաջին տասը ամսւայ ընթացքում չորս անգամ փոխեց դահլիճի կազմը (մնալով հանդերձ նոյն վարչապետի նախագահութեան տակ):

Առաջին դահլիճները կօալիսիօն էին (դաշնակցականներ ու ժողովրդականներ, զինւորական միլիտարը չեղոր). լայց կօալիսիօնը հաստատուն հիմք չունէր տակը, որովհետեւ չունէր ապահոված մեծամասնութիւն խորհրդարանի մէջ (ժողովրդականները յաճախ բաժանուում էին դաշնակցականներից) ու — որ ամենից էականն էր — չկար ծրարային որոշակի համաձայնութիւն կօալիսիօն կազմող կուսակցութիւնների միջև: Մեծապէս խանդարում էր նաեւ այն գիրքը, որ լուսնել էր մեր կուսակցութիւնը կառավարութեան հանդէպ:

19. Թերեւս մի քիչ առաջ անցնելով, հարկ եմ համարում այստեղ եւ յետոյ մատնանիշ անել խոշոր սխալներից մէկը:

Հայաստան ռաւաբար հանրապետութիւն էր: Դաշնակցութիւնը ոչ միայն հակառակ չէր դրան, այլ եւ ինքն էր պահանջում այդ պե-

տական ձեւը: Հանրապետութիւնն ունէր սամկավար-պարլամենտական պետութիւններին յատուկ օրգաններ. ժողովրդական ներկայացուցիչներին կազմած մի պալատական օրէնսդիր մարմին եւ պատասխանատու կառավարութիւն: Խորհրդարանը կազմած էր գոյութիւն ունեցող չորս քաղաքական կուսակցութիւնների ու այս արդային փոքրամասնութիւնների ներկայացուցիչներից: Խորհրդարանին յարկադրու մենտը ընտրուած էր սամկավարական սամնալոյն սկզբունքներով (Տինդ-անդաման ընտրողական օրէնք). կառավարութիւնը ստանում էր իր լիազօրութիւնը օրէնսդիր մարմինից (Հանրապետութիւնն նախագահ չունէր Հայաստան), հաշուետու էր ու պատասխանատու նրա առջեւ:

Այս էր ձեւը:

Բայց ուրիշ էր էութիւնը:

Կործնականօրէն մեր կուսակցութիւնը ձգտում էր իրան ենթարկել, իր հսկողութեան տակ առնել թէ՛ օրէնսդիր մարմինը, թէ՛ կառավարութիւնը: Մենք քաջութիւն չունէինք (ոչ էլ կարողութիւն) լացէ ի բայ կուսակցական դիկտատուրա յայտարարելու. բայց եւ չէինք ուղում մնալ պարլամենտական կարգերի սահմանի մէջ ու փորձ էինք անում իրականացնել Հայաստանում Ինթելիգենտականների գործիւկերայի կուսակցական դիկտատուրա սամկավարական ձեւերի տակ քողարկած:

Իշխանութեան անհանգուստելի երկուութիւն էր առաջ եկել. հրապարակում՝ Խորհրդարանն ու իր կառավարութիւնը, ստուերի մէջ՝ կուսակցութիւնն ու իր օրգանները:

Հասկանալի է, որ այս երկու կարգի իշխանութիւնները՝ պաշտօնականն ու անպաշտօնը՝ կարող էին միայն խանգարել ու կաշկանդել մէկը միւսին. ձեւական պահանջները թոյլ չէին տալիս, որ կուսակցութիւնը աղատ ու արաբօրէն շարժւի, իր կամքը լքիւ արտայայտի. խի կուսակցութեան միջամտութիւնը թոյլ չէր տալիս, որ կառավարութիւնը իր գիտցածն անի, իր գիծը տանի:

Հասկանալի է նաեւ, որ այս գրութիւնը շատ էր դժարացնում մի լուրջ ու անկեղծ կօախիօն կազմելու գործը. եւ իրօք. կօախիօնի մէջ մտնող օտար տարրերը հարկադրում էին վարել մի քաղաքականութիւն, որ իրանցը չէր, մշակուած էր ու նախագծուած կառավարութիւնից դուրս, կուսակցական մարմինների մէջ, ուր իրանք չէին կարող ունենալ մուտք ու մասնակցութիւն:

Այս ցաւոտ խնդրի մասին եւ կազմել եմ անցեալ ամառ՝ պատասխանատու մարմնի յանձնարարութեամբ ու ընդհանուր ժողովին ներկայացնելու համար՝ մի ընդարձակ դեկլարացիոյ Զեկուցագիրս կարգուցել է Պոլսում: Գումարած Շրջանային ժողովի մէջ, Այստեղ մականանում եմ այս մի քանի տողով միայն:

20. Նոյեմբերին ընդհանուր ղինագագար յայտարարուց. Կերմանիան ու իր ղինակիցները պարտուած էին, ջարդուած. յաղթանակը դաշնակիցներինն էր:

Կերմանական ղորքերը հասցնել հեռացան Արաստանից. սկսեցին քաշուել դէպի իրանց. նախկին սահմանները նաեւ թուրքերը: Ամսի վերջին Բաթում ափ իջան առաջին անգլիական ղորքերը — մեր դաշնակիցների ղորքերը:

Յոյսերի նոր գուռ էր բացուած մեր առջեւ: Թուում էր թէ մեր գրութիւնը Անդրկովկասում պիտի փոխուի արմատօրէն, — փոխուի դէպի լաւը. չէ՞ որ յաղթողները ու գերմանացիներին Թիֆլիսում փոխարինողները մեր ղինակիցներն էին, չէ՞ որ մենք էլ կուսել էինք իրանց շարքերում ընդհանուր թշնամիներից մէկի՝ Թիւրքիայի դէմ: Բնական էր յուսուլ, թէ մենք պիտի վայելենք անգլիացիների առանձին բարեացակամութիւնը ու որոշակի տարբերուենք՝ վրացիներից, որ այնքան Փլիստ էին արել կերմանների հետ ու մանաւանդ աղքէյլանցիներից, որոնք պարզապէս անցել էին թուրքերի կողմը:

Գարձեալ սխալուած էինք. անգլիացիները չարին այդ տարբերութիւնը: Կարծես չը պիտէին կամ մոռացել էին, թէ մենք իրանց դաշնակիցներն ենք: Իսկ վրացիների ու աղքէյլանցիների հանդէպ ցոյց տւին այնպիսի մեծահոգութիւն, որ միանգամայն անսպասելի, մասամբ իսկ անհասկանալի էր մեզ համար:

Ի հարկէ, գանդատեցինք գաւուօրէն անգլիացիներից. ասինք. ասիւրստ եմ այս մարդիկ: Դա սամնահաշտ միջոցն էր՝ մեզ անհասկանալի երևելովները բացատրելու համար: Ապերախտ եմ, ասինք, ու սրտերս թեթեւացրինք, այլ եւս չը որոնեցինք այդ ապերախտութեան աղբիւրները:

21. Կեկտեմբերի սկիզբներին ծայրից կարծատեւ հայ-վրացական պատերազմը:

Երբ թուրքական բանակը՝ Ալեքսանդրոսյոզի վրայից անցնելով՝ հասաւ մինչեւ Փամբակ ու գրաւեց Ղարաբլինսան, վրացիները օգտուեցին հանգամանքից ու զօրք մտցրին հայկական լօտին: Պատրւակը այն էր, թէ ուղում են կանգնեցնել թուրքերի առաջնադասումը դէպի Թիֆլիս: Բայց թուրքերի հեռանալուց յետոյ էլ վրացիները չուղեցին դատարկել լօտին. ընդհակառակը, եռանդօրէն աշխատում էին ամրացնել ու յաւերժացնել իրանց տիրապետութիւնը, իսկ տեղացիների զփոհճուլթեան արտայայտութիւնները խեղդում էին դաժանօրէն:

Լօտին — կուսածաղիկ էր Հայաստանի ու Արաստանի միջեւ, ամենից ցաւոտը հայ-վրացական սահմանային վէճերի մէջ:

Մեզ վրայ ճնշում՝ գործ դնելու նպատակով, Արաստանը փաստօրէն կտրել էր մեր հաղորդակցութիւնը դրսի աշխարհի հետ, փակել էր մեր նեղ սահմաններում. նոյն իսկ այն հացը, որ ուղարկում էր դրսից մեր սովամահ գաղձականութիւնը կերակրելու համար — այդ հացն էր հանդիպում Արաստանում բաղմազան արգելքների ու ուշաձուլում էր, լրիւ չէր հասնում տեղը:

Արաստանը գրաւել էր լօտին, փակել երկամուկն ու պաշարել մեզ. այս էր պատերազմի հիմնական պատճառը:

Իսկ անմիջական առիթով՝ Լօռւայ մի քանի հայ դիւզերի սպասում-բուծիւնն էր եւ վրաց կառավարութեան գործադրած անհամարտաստան խնամք միջոցները կարծես կառավարութիւնը առիթ էր որոնում (ու նոյն իսկ ինքը ստեղծում) որպէս զի կոտորի ու ահաբեկի հայ սղ-դարնակութիւնը:

Անհաւանական չէ, որ որոշ դեր կատարել է նաեւ մեր բանակի մէջ գտնուող ուսու սպաների սրբօգիտացիան: Արաստանում կառավարութիւնը կիրառել էր մի քաղաքականութիւն, որի նպատակն էր՝ թուլացընել օր առաջ ուսուական տարրը (որ բաւականին զօրեղ էր Թիֆլիսում), չեղբացնել նրա ազդեցութիւնը ու սղգայնացնել պետական մեքանիզմը: այս նպատակով նա ոչ միայն պաշտօնադուրկ էր անում ուսու սպաններին ու զինուորականներին, այլ եւ զանգւածներով արտարում էր երկրից դուրս: Մեր բանակում կային բաւական մեծ թւով ուսու սպաներ, որոնք կապեր ունէին Թիֆլիսում (գուցէ եւ զօր. Կենիկիների բանակի հետ): Անհաւանական չէ, ասում եմ, որ սրանք գրգռում էին մեր զինուորական շրջանները Արաստանի դէմ, ստեղծում էին ինչնամու-

կան միժոխորտ, որ շատ նպաստաւոր էր ռազմական գործողութիւններ սկսելու համար:

Պատերազմը տեւեց երեք շաբաթ միայն. Կեկեղսի 31 ին՝ անուղիցիները միջամտութիւնով՝ խաղաղութիւնը վերականգնած էր արդէն: Լօռին յայտարարեց ժամանակաւորապէս չեղբ գօտի, վրաց իշխանութիւնը փոխարինեց հայ-վրացական իշխանութիւնով, անգլիական կօմիսարի հսկողութեան տակ:

Այսպիսով՝ պատերազմի ելքը անբարեկարգ չէր մեղ համար, մեր նպատակին հասել էինք կէս շաբաթ (մանաւանդ որ երկամուկային հաղորդակցութիւնն էլ, գլխաւորապէս շնորհիւ անգլիացիների ներկայութեան, վերաբացեց մասամբ): Բայց եւ այնպէս՝ ծանր մտահոգութիւնների դուռ էր բաց անում՝ պատերազմի փաստը ինքն ըստ ինքեան:

Հաղւ. 4 — 5 ամուսայ պետական կեանք ունեկից ու արդէն բռնած էինք պատերազմի, մինչդեռ երկիրը հաղար ու մի ցաւ ունէր բուժելու: Իւ պատերազմեցինք այն հարեւանի դէմ, որի հետ սերտօրէն դաշնակցելու ամենից մեծ կարելն ունեկից — չէ՞ որ Արաստանն էր մեր միակ ճանապարհը քաղաքակիրթ աշխարհի հետ հաղորդակցելու համար:

Մենք հասկանում էինք այդ ու անկեղծօրէն ուղում էինք հաշտ սպրկել վրացիների հետ: Բայց փաստը այն է, որ չկարողացանք: Իւ՝ անկախ Արաստանի բռնած զիբրից, որ անվիճելիօրէն դատապարտելի էր՝ քիչ դեր չէ խաղացել նաեւ մեր սեպական ապիկարութիւնը, մեր քաղաքական տհասութիւնը եւ պետական կեանքը վարելու անպատրաստութիւնը:

22. Ի դէպ է արձանագրել այստեղ նաեւ այն անընդհատ կռիւները, որ ունեցել ենք հիւսիս-արեւելեան սահմանների վրայ ու երկրի ներքը:

Պաշտօնապէս՝ Ալլրբէյջանի հետ պատերազմի մէջ չենք եղել մենք, բայց փաստօրէն կուսել ենք Ղարաբաղում ու յաճախակի ընդհարումներ ենք ունեցել Ղաղախում: Այս՝ երկրի ներքը՝ մի շաբաթ սպիւնահեղ կռիւներ ենք ունեցել տեղական թուրք ազդարնակութեան հետ Աղլաբայում, Զօրում, Զանդի-Բաղարում, Ալի-Բաղարում, Շարու-Նախիջևանում, Զանդեղուրում:

Իւ գարձեալ. անհրաժեշտ է, որ Ալլրբէյջանի գիրքը մեր հանդէպ

ներկայ էր միայն սօցիալիստ-յեղափոխականը, որը գրաւել էր ընդամենը
որս տեղը:

Մենք, դաշնակցականներս, երեւել էինք՝ տարած յաղթանակով:
Չէինք հասկանում, որ այդպիսի կաղմ ունեցող պարլամենտը՝ պարլա-
մենտ չէ, այլ միայն պարլամենտի ծաղրանկար: Չէինք հասկանում, որ
դա մի սոսկալի ապացոյց է, թէ որ աստիճանի անպատրաստ է մեր ժո-
ղովուրդը պետական կեանքի համար, որ աստիճանի տգէտ է ու անփոյթ՝
իր քաղաքական իրաւունքների հանդէպ: Չէինք հասկանում, որ մեր
դաւանած դեմօկրատական իրաւակարգը չի կարելի հաստատել այդ-
պիսի ընտրութիւնների վրայ: Չէինք հասկանում, որ մեր յաղթանակը՝
յաղթանակ չէր, այլ կատարուել պարտութիւն. որ ԴՉ մարդ նստեցը-
նելով պարլամենտում, մենք կորցնում էինք մեր ոտի տակի հողը, դե-
մօկրատիկ հիմքը: Չէինք հասկանում, որ վերցնելով մեր ձեռք ան-
բաժանելիօրէն ամբողջ իշխանութիւնը, մեզ վրայ էինք վերցնում նաև
ամբողջ պատասխանատուութիւնը եւ որ այդ բեռի տակից պատուով
դուրս դալու համար՝ չունէինք հարկաւոր ոյժն ու պատրաստութիւնը:
Չէինք հասկանում, որ մեր սեփական դաստիարակութեան համար մեծ
կարիք ունէինք, որ մի ղօրեղ օպօլիցիա կանգնած լինէր մեր կողքին.
միշտ դիպատ պահէր մեզ, ի կարգ հրակիրէր եւ թոյլ չտար, որ դուրս
գայինք օրէնքի ու իրաւատուութեան սահմաններից: Չէինք հասկանում,
վերջապէս, որ փոխադրելով մեր կուսակցական նիստերը պարլամենտու-
կան սրահն ու կառավարութեան շէնքը՝ մեռնում էինք կուսակցակա-
նօրէն...

Պարլամենտ չկար Հայաստանում, մի դատարկ ձեւ էր սուսնց
պարունակութեան:

Պետական հարցերը քննութեան էին առնուում ու լուծուում դըւն-
փակ, դաշնակցական ֆրակցիայի սենեակում, ու ապա յայտարարուում
պարլամենտի ամբիոնից: Ինքը չկար եւ պարլամենտական ֆրակցիա,
որովհետեւ սա դրած էր դաշնակցութեան բիւրօի խիստ հսկողութեան
տակ ու պարտաւոր էր կատարելու նրա հրամանները: Չկար եւ կառա-
վարութիւն. սա եւս նմարկւած էր բիւրօին, բիւրօի մի տեսակ դո-
ծադիր մարմին էր պետութեան մէջ: Բօլշեւիկեան սիստեմ էր սա: Բայց
այն, ինչ որ բօլշեւիկները անում են հետեւողականօրէն ու բացայայտ,
մենք աշխատում էինք քողարկել դեմօկրատական ձեւերի տակ:

25. 1920 թ. Մայիսի առաջի օրերին տեղի ունեցան բօլշեւիկեան
ցոյցեր ու ապստամբութեան փորձեր:

Հարժուումը խեղդեց առանց մեծ դժարութիւնների, որովհետեւ
յննարան չունէր. երկրի համար բօլշեւիկները միանգամայն խորթ բան էր,
իսկ դրսի միջամտութիւն չկար այդ ժամանակ:

Բայց եւ այնպէս, շատ լնորոշ է այն հանգամանքը, որ մի քանի
տասնեակ բօլշեւիկ երիտասարդներ կարողացան կալմակիրպել աղմը-
կալի ցոյցեր (նոյն իսկ Նրեւանում, կառավարութեան քթի տակ), պրո-
պագանդ անել ղօրքի մէջ, գրաւել Ալեքսանդրօպօլում երկաթուղու
կայարանը, տիրանալ ղրահակիր գնացքին...

Սա ցոյց է տալիս, թէ որքան թոյլ, որքան անտեղեակ ու որքան
անփոյթ է եղել կառավարութիւնը:

26. Այս շարժումների հետեւանքով կամ սրանց հետ կապւած՝
տեղի ունեցաւ մի տեսակ coup d'Etat, պարլամենտական կառավարու-
թեան փոխարինեց՝ դիկտատորական լիազօրութիւններով՝ Լ. Յ. Գաշ-
նակցութեան բիւրօն (այսպէս անանւած «Բիւրօ-կառավարութիւնը»):

Օրէնքի պահանջած ձեւակամութիւնները կատարուեցին ու ամբողջ
դոժօրութիւնը բնուողեց պարլամենտական կարգերի շրջանակի մէջ,
— այսպէս. Մայիսի 5-ին պարլամենտը (բիւրօի հրահանգով, իհարկէ)
ընդունեց վարչապետ Ա. Նատիսեանի հրաժարականը (որ բիւրօի պա-
հանջով էր ներկայացուած, ու նոր դահլիճ կալմելը յանձնարարեց
(բիւրօի հրահանգով) Գաբտ. Լ. Օհանջանեանին: Օհանջանեանը ան-
միջապէս, նոյն նիստին, ներկայացրեց իր մինիստրների պատրաստի ցու-
ցակը. Լ. Յ. Գաշնակցութեան բիւրօն էր սա, ամբողջ կալմով ու առանց
օտարների Պարլամենտը իր հաւանութիւնը տուց, ապա յայտարարեց
ժամանակաւոր ընդհատում իր նիստերի ու մինչեւ աշխատանքների
վերականգնել՝ փոխանցեց նորակաղմ կառավարութեան իր բոլոր իրաւ-
ունքները:

Դիկտատորական իշխանութիւն էր, որ տալիս էր դաշնակցութեան
բիւրօին Հայաստանի պարլամենտը (այսինքն՝ դաշնակցական ֆրակցիան,
այսինքն՝ ինքը բիւրօն):

Սա հակասում էր դաշնակցութեան IXրդ ընդհանուր ժողովի
կարուկ որոշման ու մի շարք անպատեհութիւններ ունէր: Բայց անհի-

քելի է մի քան. սյսպիսով վերացում էր երկուուկեսը, վերացում էին տղեր, վարկաբեկիչ քողարկումները ու դրուժիւնը պարզում էր. վերջապէս, իր իսկական կերպարանքով յայտ գալիս, Շատ աւելի գերադասելի էր, որ կուսակցական բիւրօն կառավարէր երկիրը մտցա-յայտօրէն, քան քողարկած պարրամենտի կառավարութեան անուն ների տակ:

27. Աշնան սկզբին ծագեց հայ-թուրքական պատերազմը, որ վերջ-նականապէս կտորեց մեր մէջքը:
Կարող էինք արդեօք խուսափել այդ պատերազմից, Հաւանա-կանօրէն՝ ոչ:

1918 թւականին ջախջախած Թիւրքիան երկու տարի ձգած էր հանգիստ, առանց պարտութեան հետեւանքները ձեւակերպելու ու նոր դրութիւն հաստատելու համար միջոցներ ձեռնարկելու: Այդ երկու տարւայ ընթացքում թուրքերը շունչ քաշեցին, կազդուրեցին: Լսին-դէս եկան երիտասարդ, ձեռներէց ու հայրենասէր զինուորականներ, որոնք Անատոլիի խորքերում սկսեցին արագօրէն վերակազմել բանակը: Թուրքերի մէջ ուժընթեքն արթնացել էր ազգային դիտակցութիւնը ու ինքնապաշտպանութեան բնազդը: Սեւրի դաշնագրին պէտք է հակա-դրէին ռազմական ոյժ, որպէս զի ապահոված լինէին իրանց ապագան քոնէ փոքր Ասիայում: Պայլ է, որ այդ հակադրութիւնը հանդէս պիտի լերէր ոչ այնքան հիւսիս-արևելքում, որքան հարաւ-արևմուտքում: Բայց այնտեղ կենդանանալու ու Յունաստանի դէմ ճակատ պահելու համար պէտք էր կանխապէս ապահովէին իրանց թիկունքը հայկական սահմանների վրայ: Գուցէ կարիք ունէին ղէքի ու զինամթերքների, որ մենք ամբարել էինք Ղարսի ու Ալեքսանդրօպօլի պահեստներում: Գուցէ եւ այն, որ պահանջ էին դրում փորձելու իրանց ոյժերը նախ թոյլ հակառակորդի վրայ, որպէս զի ինքնավստահութիւն ձեռք բերէին՝ աւելի մեծ ու դժար ձեռնարկի համար...

Ոչ որ չի կարող հաստատել, թէ այդ տրամադրութիւններն ու մտադրութիւնները թուրքերը իրօք ունէին. յայց հաւանական է որ ունենային, ուստի եւ հաւանական է որ պատերազմը անխուսափելի էր (քանի որ նա պէտք էր թուրքերին):

Այս ենթադրութիւններով հանդերձ մի փաստ մնում է անհեր-

քելի, աղաղակող. մենք չենք արել այն ամենը, ինչ որ պէտք է անէինք — պարտական էինք անելու — պատերազմից խոյս տալու համար: Անկախ նրանից, թէ որքան կը յաջողէինք՝ մենք պէտք է փորձէինք հաշտութեան լեզու գտնելու թուրքերի հետ: Սա է, որ չենք արել:

Ու չենք արել շատ պարզ, յայց նոյնչափ էլ աններելի պատճառով. մենք անտեղեակ ենք եղել թուրքերի իսկական ոյժի մասին ու շատ վստահ ենք եղել մեր սեփական ոյժերի վրայ: Այստեղ էր հիմնական սխալը: Զէինք վստահում պատերազմից, որովհետեւ վստահ էինք թէ կը յաղթենք: Անփորձ ու տղէտ մարդկանց յատուկ անխուժութիւնով, մենք տեղեկութիւն չունէինք թէ ինչ ոյժեր են կալմախիպել թուրքերը մեր սահմանսփոխին եւ չէինք դառնում: Ընդհակառակը, Օլթիի հապճեպ դրաւումը՝ ձեռնոց էր, որ կարծես դիտմամբ նետում էինք թուրքերի կրեպին, կարծես ինքնբոս որոնում էինք ու ցանկանում պատերազմ:

Երբ սահմանի վրայ զինական ընդհարումները սկսած էին արդէն, թուրքերը առաջարկեցին մեզ տեսնել ու բանակցել: Մենք մի արհա-մարհական ժեստով մերժեցինք առաջարկը: Եւ դա մեծ յանցանք էր: Ոչ այն մտքով, որ վստահութիւն կար թէ բանակցութիւնները յա-ջողելու էին անպատճառ, այլ այն մտքով, որ մի խաղաղ ելք գտնելը անկարելի չէր (անհաւանական, յայց ոչ անկարելի): Յամենայն դեպս, մենք որոշ շանսեր ունէինք՝ թուրքերին խօսք հասկացնելու:

Պէտք է յիշել ու հաշի առնել, որ 1920 թ. աշնան մենք բո-լորովին *quantité négligeable* (արհամարհելի մեծութիւն) չէինք թուր-քերի աչքում: Դախորդ երկու տարիների զուրումը անցել էր արդէն կամ անցնելու վրայ էր. ժողովուրդը մի քիչ կշտացել էր արդէն, մի քիչ հանդստացել, կազդուրել. ունէինք բանակ, որ լաւ զինւած էր անգլիա-կան ղէքերով ու մաքուր հագնւած անգլիական հագուստներով. ու-նէինք բուսականաչափ ազդեցաւոր: Մեր ձեռքին էր Ղարսի պէս կարեւոր բերքը. վերջապէս — եւ որ ամենից ցուցադրելին էր — հրապարակում կար Սեւրի դաշնագիրը, որ այն ժամանակ վարկաբեկւած մի թողութի կտոր չէր, այլ մի վտանգ ղէք թուրքերի դէմ:

Մեր դրութիւնը այլ ինչ ոչ էր, ինչ էր Բաթումում, 1918 թ. Մայիսին: Մենք կարող էինք յուսալ, թէ մեր խօսքը հաշի կ'առնէր, մանաւանդ որ իրանք թուրքերը դեռ եւս պարտւածի վիճակի մէջ էին:

Այդ փորձը չարինք:
Ի՞նչ պիտի առաջարկէին մեզ թուրքերը, եթէ ընդունէինք մա-
նակցելու հրահրը:

Հաւանականօրէն՝ պիտի սկսէին բաժնուրից ու բրեստ-լիտուականից
եւ այլա՛ստտիճանաբար զիջելով՝ հասնէին մինչեւ 1914 թուականի
սահմանները. Կուցէ մի քայլ էլ ետ գնային, հրաժարուէին նաեւ Բայա-
զիդից ու Ալաշկերտից: Անհաւանական է, որ սրանից աւելի զիջող լի-
նէին — նոյն իսկ 1920 թ. Սեպտեմբերին փոխարէնը կը պահանջէին,
ի հարկէ, որ Հայաստանի կառավարութիւնը հրաժարէր Սեւրի դաշ-
նադրով նախատեսուած իրաւունքներից:

Ի՞նչպէս կ'ընդունէր այդպիսի մի առաջարկ Հայաստանի կառա-
վարութիւնը:

Որ մերժէր, անկասկած: Չէր ընդունի, չէր յանդգնի ընդունելու
եւ կը փերագասէր պատերազմը: Եւ այդպէս կ'անէր ոչ միայն դաշ-
նակցական Բիւրօ-Վառավարութիւնը, այլ եւ ամէն մի ուրիշ հայ կառա-
վարութիւն: Ընդգծում եմ այս հանդամանքը, որովհետեւ սրանով
վրաբերէն սահմանափակում է մեր կուսակցութեան յանցանքի չափը:

Վառավարութիւնը չէր յանդգնի ընդունելու, որովհետեւ թողոր
քաղաքական կուսակցութիւններն ու խմբակցութիւնները, ազգային
թողոր գիւանապէտները, կուսած ու անկող հայրենիք վրկողները — իմէ
երկրի ներսը եւ իմէ մանաւանդ երկրից դուրս — թողը իրբեւ մի մարդ
կ'ըմբոստանային, կը քարկոծէին, միաբերան դաւաճան կը յայտարա-
րէին այդպիսի մի կառավարութիւն: Սեւրի դաշնագիրը չլացրել էր թո-
ղորիս աչքերը, կաշկանդել միտքը, միմտացրել իրականութեան պիտակ-
ցութիւնը:

Այսօր մենք հասկանում ենք, թէ որքան շահած կը լինէինք, եթէ
1920 թ. աշնանը՝ Սեւրի դաշնագրի գնով՝ անմիջական համաձայնու-
թեան եկած լինէինք թուրքերի հետ: Բայց այն ժամանակ չէինք հաս-
կանում:

Մոսկ ենթագրութիւններն են սրանք ու կարելիութիւններ, որ յի-
շատակում եմ միայն այն ժամանակաւ մտայնութիւնը լինողներու
համար:

Իսկ փաստը՝ պատերազմն էր:

Փաստը այն էր — աններկի փաստ — որ ոչինչ չարինք պա-

տերազմից խուսափելու համար, հակառակը՝ ինքներս անմիջական առիթ
տւինք պատերազմի: Աններկին այն էր, որ տեղեակ չէինք թուրքերի ռազ-
մական կարողութեան մասին ու չէինք ճանաչում մեր սեփական բանակը:

28. Պատերազմը վերջացաւ մեր կատարեալ պարտութիւնով:

Մեր բանակը, որ կուշտ էր, լաւ ղինւած ու լաւ հադնւած, չը
կուց. ղորքերը շարունակ նահանջում էին կամ դիպքերը կը բռնւում, ղէն-
քերը թափում ու ցրում գիւղերը:

Բանակը թարայալքւած էր ներքին կռիւների շրջանում, անմիտ
աւերումների ու անպատիժ թալանների շորհիւ: Բարոյալքւած էր ու
յոգնած: Խմբային ու խմբային սխտեմը, որ մասնաւորապէս իրա-
խուսել էր Բիւրօ-Վառավարութեան կողմից, քանդել էր ղինւորական
կազմի ամբողջութիւնը, միութիւնը: Բանակի դաստիարակութիւնը,
առըմական ողին, կուս կարմիրկոյուցութիւնն ու կարգապահութիւնը —
ուրեմն եւ ընդդիմադրական ոյժը — թուլացած էին ծայր աստիճանի
ու դա անսկիւկայ էր կառավարութեան համար. կառավարութիւնը եւ
ինքը ղինւորական միմիտորը՝ չէին ճանաչում բանակը:

Ապա մի ճակատագրական սխալ արաւ կառավարութիւնը. ղոր-
քերի թիւը աւելացնելու նպատակով, նոր ու նոր ղինակողներ էր անում,
ղէնքի տակ առնում հասակուոր, յոյնած, ընտանեկան ու տնտեսական
հոգսերով ծանրարեւունած մարդկանց, հայճնոյ ճգում ուսերին ղին-
ւորական վերարկուն, հրացանը ձեռը դնում ու անմիջապէս ճակատ
ուղարկում: Պատրաստի դեղերտէօրներ էին սրանք, որ մի աւելորդ մա-
յոյալքում ու կազմալուծում էին մտցնում ղորական շարքերի մէջ:

29. Նոյնիւերի երկրորդ կիսին, երբ Վարա-Բէքիր փաշայի յաղ-
թական ղորքերը արդէն Ալեքսանդրոպօլ էին հասել, Բիւրօ-Վառա-
վարութիւնը ներկայացրեց Պարլամենտին իր հրաժարականը. այլ եւս
չէր կարող մնալ իշխանութեան գլուխը, պարտւած էր ու պարտութեան
իսկ հետեւանքով՝ վարկարեկւած: Ապա պետք էր թուրքերի հետ խա-
ղապութեան բանակցութիւններ սկսել եւ փերագասել էր, որ բանակ-
ցողները նոր մարդիկ լինէին:

Մի փոքր տատանումներից յետոյ (սկզբից ծրագրում էր ուրիշ
կազմի դահլիճ) կազմեց Ս. Արացեանի կառավարութիւնը, դաշնակ-

ցականներից ու սօցիալիստ-յեղափոխականներից Գրաշնակցական մի- նիստրները պատկանում էին կուսակցական «ձախ» նկատուած թիւին, ինքը նոր վարչապետը ճանաչած էր իբրև ուսական օրիննտացիայի մարդ, իսկ սօցիալիստ-յեղափոխականները անձնական կապեր ունէին Հայ-բօլշեւիկեան շրջաններում:

Մի հեռաւոր յոյս կար, թէ բօլշեւիկները հրապարակ գալու դէպ- յում (մի բան, որի անխուսափելիութիւնը սկսում էինք հասկանալ արդէն), այսպիսի կազմ ունեցող կառավարութիւնը թերեւս կարողա- նայ մի ընդհանուր լեզու գտնել նորեկների հետ:

30. Թուրքերը գրաւել էին արդէն Ալեքսանդրօպօլ:

Միաժամանակ Հայ բօլշեւիկները, սուսական կարմիր զօրքերի պլուրին անցած՝ մտան Ալլտաֆայի կողմից Իջևան ու Գևրիժան:

Կար արդեօք որ եւ է համաձայնութիւն բօլշեւիկների ու թուր- քերի միջև:

Մեր շարքերում շատ տարածւած է այդ համոզմունքը: Կարծում եմ, սակայն, որ սխալ է այդ. յամենայն դէպս՝ դրական արագաց չկայ: Էաւանական է, որ բօլշեւիկեան գործակալները (կամ բօլշեւիկեան տրամադրութիւն ունեցող անհատներ) աշխատել են քանդել ներսից մեր բանակը: Բայց դրա համար հարկաւոր չէր որ եւ է համաձայնու- թիւն թուրքերի հետ. յետոյ՝ մեր պարտութիւնը արագացնելու համար շատ էլ կարեւոր չէր բօլշեւիկների միջամտութիւնը. բաւական էին Շօրապետացի խիճանները, որոնց միակ միտքն ու միակ ցանկութիւնն էր՝ շուտով տուն վերադառնալ, հաւաքել, կասել ու ամբարել հացերը. իսկ եթէ թուրքերը գալու են՝ փոխցնել ընտանիքն ու տաւարը մի սպահալ տեղ...:

Բօլշեւիկների դաւադրութիւնը չէր մեր պարտութեան պատճառը, ոչ իսկ թուրքերի ոյժը (որ շատ էլ մեծ չէր այն ժամանակ), այլ մեր սեփական սպիկարութիւնը:

Անշուշտ, բօլշեւիկները օգտւեցին մեր պարտութիւնից եւ շատ ընկան էր գալ Բայց դրա համար անհրաժեշտ չէր, որ կանխապէս համաձայնութեան եկած լինէին թուրքերի հետ:

Դժար չէ հասկանալ, որ Ռուսաստանում յաղթանակը տանելուց ու Ազրբէյջանում հաստատուելուց յետոյ, բօլշեւիկների հետեւեալ

քայլը պիտի լինէր՝ մտնել նաեւ Արաստան ու Հայաստան: Ժամանակի ինդիք էր սա: Պէտք էր ընտրել մի բարեյաջող ժամ՝ գործողութիւնը առանց վրսացաւանքների կատարելու համար: Հայաստանի ժամը հնչեց ու բօլշեւիկները արին Գեկտեմբերին այն, ինչ չը յաջողեցան անել Մայիսին:

31. Գեկտ. 1ին (Թէ Կոյեմիս. 30ին), Ալեքսանդրօպօլում, մեր պատերազմները ստորագրեցին թուրքերի հետ մի համաձայնութիւն, որ շատ էլ չէր տարբերուում Բաթումի դաժան գրաշնակցի:

Նոյն Գեկտ. 1ին Արացեանի կառավարութիւնը հրաժարեց իշ- խանութիւնից ու յանձնեց այն բօլշեւիկներին:

Բօլշեւիկները մտան Հայաստան առանց որ եւ է ընդգիմադրու- թեան հանդիպելու: Մեր կուսակցութեան որոշումն էր սա:

Երկու պատճառ ունէինք այդպէս վարելու: Մէկ որ չէինք կարող ընդգիմադրել, եթէ նոյն իսկ ցանկանայինք — պարտւած էինք, ուժա- սպառ. երկրորդ, յոյս ունէինք թէ Նորհրդային իշխանութիւնը՝ յնւած Ռուսաստանի վրայ՝ թերեւս կարողանայ կարգաւորել մի քիչ պետական կիանքը — մի բան, որ մենք ինքնուրու, մերակ մնացած, չէինք կարողացել անել ու՝ պարզ էր արդէն՝ չը պիտի կարողանայինք այլեւս:

Մեր ցանկութիւնն էր. թողնել որ բօլշեւիկները անարդիւ կառա- վարեն երկիրը. մնալ լոյսը նոր իշխանութեան հանդէպ. գործակցել նրա շինարար աշխատանքներին:

Միաձայն չէր այս որոշումը:

Կային անհաշտներ, որոնք ոչ մի լու բան չէին սպասում բօլշեւիկ- ներից, պահանջում էին ընդգիմադրութիւն ու կռիւ, նոյն իսկ ընդու- նելով պարտութեան անխուսափելիութիւնը: Գորք էր սրանց թիւը: Երբ առաջարկը մերժեց, ամենից հետեւողականները թողին երկիրն ու հեռացան:

Կար եւ ուրիշ մի փոքրամասնութիւն, աւազինին հակառակ. սա ուղում էր կուսակցօրէն մերձենալ բօլշեւիկներին ու քաղաքական լըկ կալմիւ նրանց հետ: Սրանք առանձնացան, հանդէս եկան «ձախ» գրաշնակցականների անւան տակ ու բօլշեւիկեան որով յայտարարու- թիւննուր արին: Բայց յաջողութիւն չունեցան. բօլշեւիկները իրաւացի- օրէն կասկածեցին սրանց անկեղծութեան վրայ ու երես չը տւին:

32. Երկու եւ կէս ամիս (առաջին շրջանում, մինչեւ փետրուարեան ապստամբութիւնը) կառավարեցին երկիրը յօլշեւիկները:

Լաւատեաների յոյսերը չարդարացան: Այն օգնութիւնը — քաղաքական ու տնտեսական — որ սպասում էինք Ռուսաստանից, չտացուեց: Ապա՝ հաստատուեց մի բեժիմ, որին չի կարելի տալ ուրիշ անուն, քան սանձարձակ ու վայրագ բռնութիւն:

Ամէն մի դիկտատուրա՝ արդէն իր էութեամբ՝ բռնութիւն է եւ ուրիշ բան չի կարող լինել: Ամէն մի յեղափոխական կառավարութիւն՝ կուսի շրջանում՝ հարկադրուած է դիմելու կտրուկ ու ծայրայեղ միջոցների, — սա եւս մի անխուսափելի անհրաժեշտութիւն է, որ բղնում է գրութեան էութիւնից: Բայց յօլշեւիկների բռնութիւնը ու Հայաստանում դործադրուած միջոցների դաժանութիւնը ունէին մի առանձնայատուկ դիժ, որ ամենից աւելի գրգռիչ ու անհամոզութեւն էին, — այն, որ անիմաստ էին բռնութիւնները, աւելորդ ու աննպատակ:

Եթէ յօլշեւիկները առաջին շրջանում ցոյց տային մի քիչ քաղաքական տարտ (այնչափ, օրինակ, որչափ ունեցան յետագայում), նրանց դրութիւնը միանգամայն ապահովուած կը լինէր Հայաստանում. հակադիր դժեր, հակառակ հոսանքներ, դաւադրող տարրեր չկային ասպարիզում: Բայց յօլշեւիկները չը հասկացան այդ, որոնցին հակայեղափոխութիւն սյնտեղ, ուր նա չկար ու իրանք իրանց դէմ՝ զինեցին ժողովուրդը:

Փետրուարեան ապստամբութիւնը — յօլշեւիկների գործն էր ամբողջովին, բնական հետեւանք նրանց բռնութիւնների ու՝ մանաւանդ՝ անվերջ բռնագրաւումների, որ քանդում էին ժողովրդական տնտեսութեան վերջի մնացորդները, զրկում էին սովահար մարդկանց վերջի կտոր հացից:

Դաշնակցութիւնը ոչ միայն չի կազմակերպել, ոչ միայն չի ցանկացել, այլ եւ հակառակ է եղել ապստամբութեան:

Գիտեմ, որ ապստամբութեան նախօրեակին, մի քանի անհատ դաշնակցականներ, մի քանի գիւղերում (մանաւորապէս՝ Արտայրում) որոշ մասնակցութիւն են ունեցել նախապարտատնութիւնների մէջ: Բայց սա կուսակցութեան դործը չէր, այլ կուսակցական անհատների: Ապստամբութիւնը բռնկուեց յետոյ էր միայն, որ կուսակցութիւնը հրապարակ եկաւ: Այս անգամ եւս նա տարեւց մասսայական հոսանքով ու գլուխ անցաւ մի շարժման, որի հեղինակը ինքը չէր:

33. Ապստամբութիւնը դուրս քշեց յօլշեւիկներին Հայաստանի կենդանից դէպի ծայրագաւառներ, — դէպի Շարուր ու Ազախ: Անմիջապէս հաստատուեց «Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէն», որ իր ձեռն առաւ երկրի իշխանութիւնը ու վարեց կռիւնները:

Ամիս ու կէս տուեց քաղաքացիական պատերազմը:

Մեր շարքերում տարածուած է այն համոզմունքը, թէ ապստամբ ժողովուրդը լաւ կուսեց ու եթէ յաջողութիւն չունեցաւ, պարտեց — պատճառը յօլշեւիկների գերազանցօրէն մեծ ոյժն էր: Ես հակառակ կարծիքի եմ: Լաւ կուսեցին, իսկապէս հերոսաբար կուսեցին՝ յօլշեւիկները, իսկ մերոնք վատ կուսեցին: Եթէ լաւ կուսէին, առաջին իսկ շարմաւայ ընդացքում կը ջարդէին հակառակորդին թէ՛ Վամարլուի եւ թէ՛ Ելենովկայի ճակատներում (հակաօլշեւիկեան ըրաստանը զիս կանգուն էր, դրսից օգնութիւն դեռ չէին ստացել յօլշեւիկները ու իրենց սեփական ոյժը շատ աննշան էր Հայաստանում): Այստեղ կուսեցին ոչ այն պատճառով, ի հարկ է, որ չէին ուզում կուսել (եթէ չուզէին)՝ չէին ապստամբի եւ տեղի չէր ունենայ այն ընդհանուր, անօրինակ խանդավառութիւնը, որին ահանատես եղանք յիշուած, ապստամբութեան առաջին օրերին): Այլ այն պատճառով, որ վատահոգութիւն չունէին իրանց ոյժերի վրայ, չէին հաւատում յաջողութեան:

Ապստամբութիւնը — ջղացնում էր, տարրերային, անգիտակից ու անհաշու: Բռնկեց յանկարծակի, մի վայրկեան յոյս բերեց մեծ ուրեւորութիւն ու ոյժերի լարում: Բայց իսկոյն իջաւ, յուսալքեց, գործը չկացաւ:

Չեմ ուզում ասել, որ եթէ ապստամբները լաւ կուսէին, կը խորտակէին Խորհրդային իշխանութիւնը, — ոչ, պարտութիւնը կանխորոշուած էր ու անխուսափելի (մանաւանդ ըրաստանի անկումից յետոյ): Մերք կարող էինք կոտորել Հայաստանում եղած բոլոր յօլշեւիկներին (եւ դժար բան չէր դա, եթէ ապստամբութիւնը մի քիչ կազմակերպուած լինէր): Բայց այնտեղ էր Ռուսաստանն իր կարմիր բանակով, եւ հայ գիւղացիութիւնը չէր — ոչ էլ շ. Յ. Դաշնակցութիւնը — որ պիտի գիմաղբէին նրանց: Պաշտում եմ ասել միայն, որ ապստամբութիւնը իր իսկ ներսը կրում էր արդէն պարտութեան սողմը, որովհետեւ հաւատ չունէր յաջողութեան:

34. Այդիլի 2ին երկու բաժնիկները հասել էին արդեն Քանաքեր ու բռնել մայրաքաղաքի վրայ տիրող «սարձուլութիւնները» դատարկեցինք Երեւան ու Բաշ-Գառնիի վրայով անցանք Գար-Ալաքեւալ:

Ապստամբների, կուսակցականների ու մարտիկների հետ էր նաեւ մի ահագին ամբոխ — հազարներով ու հազարներով ահաբեկած մարդիկ, որոնք հաշիւ չէին տալիս իրանց, թէ ուր են գնում եւ ինչի համար գնում:

Անխուսափելի պարտութիւնը կատարած փաստ էր արդէն Այն, ինչ որ տեղի ունեցաւ յետագայ երկու-երեք ամիսների ընթացքում՝ Գար-Ալաքեւալի ու Զանգեզուրի մէջ՝ պայքար չէր այլևս, այլ հոգեվարք:

Երեւանի անկուսից յետոյ, Նոնահայաստանի խորհրդացումը՝ օրերի խնդիր էր միայն եւ մեր ներկայութիւնը թերեւս արագացրեց — ասում եմ որոշ վերապահումներով — իրերի մնական ընթացքը:

Մենք կարծում էինք թէ՛ անցնելով Նոնահայաստան՝ կուսեղացներք տեղացիներին, մի բան կ'աւելացնենք նրանց դիմադրական կարողութեան վրայ: Էաշի չէինք առել, որ պարտւած, կազմալուծւած ու նահանջի ճամբան բռնած խումբերը — եւ մանաւանդ սարսափահար ամբոխը կարող են առաջ թիրեւ միայն լքում ու յուսահատութիւն:

Տեղացիները խեղձ աչքով նայեցին մեզ, անհիւսիքով եղանակեցին դո՛հ կը լինէին, եթէ ամենեւին եկած չը լինէինք, — մատուանդ որ ուտում էինք իրանց վերջի պատառ հացը:

Ակամայից շիտթ էինք մտքիւ տեղական կեանքի մէջ:

Ծագել էր մի խուլ հակառակութիւն՝ եկեօր ու տեղական իշխանութիւնների միջեւ: Կազմում էին, լուծում, նորից կազմում ու իրար փոխարինում վանապան անուններ կրող մարմիններ, որոնցից ոչ մէկն էլ իրական իշխանութիւն չէր ներկայացնում:

Մարտական թափը հալում էր ու պակասում օր օրի վրայ: Եկեօր ղինւորների մի մասը, անօթի ու դժգոհ տեղացիներից, տուն վերադառնալու մասին էր մտածում միայն. տաճկահայ խմբերը (ղինւած ու անզն) ձգտում էին օր առաջ Արաքսի ափը հասնել ու Պարսկաստան անցնել: Տեղացիները տեսնում էին զօրքերի քայքայւած վիճակը, տիրող անիշխանութիւնը ու կասկածում էին իրանց կատարեալ անշօքութեանը վրայ՝ շնորհի վրայ կանգնած բաժնիկների հանդէպ:

Ամբոխ վերջերին դատարկեցինք Զանգեզուրը, Ռամկավար Հանրապետութեան վերջի կայանը:

Հայաստան խորհրդայնացաւ ամբողջովին:

35. Ո՞ն էր անկախութեան շրջանում կատարած մեր դիւանագիտական աշխատանքը դրսի աշխարհում (Պոլսում, Եւրոպայում ու Սեբրիկայում)՝ եւ ի՞նչ արդիւնք էր տւել այն:

Որովհետեւ այս պատմական ամբողջումը — հակառակ իմ ցանկութեան — երկարացաւ չափից աւելի, կը բաւականանամ յիշատակելով երկու ծայրերը միայն — սկիզբն ու վերջը:

1919 թ. դպրանք, Պարսիկում, Հանրապետութեան պատերազմութիւնը, Ազգային պատերազմութեան հետ միասին, ներկայացրեց դաշնակից մեծ պետութիւններին մի յուշագիր՝ մեր պահանջները խաղաղութեան Համաժողովից:

Ըստ այդ յուշագրի, հայ պետութեան սահմանների մէջ պիտի առնէին.

ա) Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը ընդլայնացրած սահմաններով (Երեւանեան նահանգը ամբողջովին, Ղարսի շրջանը առանց Արգահանի հիւսիսային մասից, Թիֆլիսի նահանգի հարաւային կէսը, Կանձակ նահանգի հարաւարեւմտեան մասը):

բ) Թիւրքահայաստանի եօթը վիլայեթները (Աւան, Բաղէշ, Գիարքերի, Կարսերգ, Սերաստիա, Կարին ու Տրսիսիլոն, զուրս ձգելով միայն Գիարքերի հարաւային ու Սերաստիայի արեւմտեան շրջանները):

գ) Կիլիկիայի չորս սանջակները (Մարաշ, Սիս, Քէպէլ-Բերեքէթ ու Ատանա՝ Ալեքսանդրեպոլ):

Ծրագրում էր ու պահանջում մի լայնատարած պետութիւն, մի մեծ Հայաստան՝ Սեւ ծովից մինչեւ Միջերկրականը, Ղարսադի լեռներից մինչեւ արաբական անապատները:

Որտեղից ծնունդ առաւ աշխարհակալական այդ ապշեցուցիչ պահանջը:

Ոչ Հայաստանի կառավարութիւնը, ոչ էլ պետական կեանքի ուղղութիւն տուող կուսակցութիւնը՝ Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ մտքով անգամ չէին անցկացրել այդպիսի մի ցնորամիտ, տղայական ծրագիր: Ընդհակառակը, մեր պատերազմութիւնը՝ իբրեւ հրահանգ՝ տարել էր

Երևանից շատ համեստ պահանջներ, համապատասխան մեր շատ համեստ կարողութիւններին:

Ի՞նչպէս պատահեց, ուրեմն, որ պատւիրակութիւնը ստորագրեց ու ներկայացրեց «Ծովից ծով» պահանջը:

Տարօրինակ ու միանգամայն անհաւատալի կը թւի, լայց փաստը այն է, որ հայկական Պարիզը որոշեց այդ եւ մեր Պատւիրակութիւնը պարզապէս տարւեց գաղութներում տիրող հոսանքով, եւ թարկւեց դրսի ազդեցութիւններին ու թոյլ տւեց ահաբեկելու իրան — մի լան, որ այնքան ծանօթ է մեզ:

Պատւիրակութեան ասել էին, որ եթէ չը պահանջի այդ հրապուրիչ սահմանները, թուրքահայերը (յանձինս Աղբային պատւիրակութեան) կ'անջատեն իրանց դատը «Արարատեան» հանրապետութեան դատից ու մեզանից անկախ դիմում կ'անեն պետութիւններին: Ապա ասել էին փոքր Հայաստանի մանդատը Ամերիկան յանձն չի տանի, իսկ «Ծովից-ծովինը» կ'առնի եւ որովհետեւ մեր դատը Պետութիւնների առաջ պաշտպանելու համար շատ վտանգաւոր կը լինէր երկու տարրեր, իրար հետ պայքարող մարմինների ու երկու տարրեր, իրար հակասող սահմանային պահանջների գոյութիւնը, ապա որովհետեւ ամերիկեան մանդատը՝ մեր մեծագոյն ցանկութիւնն էր ու լաւագոյն յոյսը — ուստի Պատւիրակութիւնը՝ հակառակ ստացած հրահանգների՝ դրեց իր ստորագրութիւնը ու ներկայացրեց յուշագիրը: Իսկ Հայաստանի կառավարութիւնը՝ իր անունից ներկայացւած պահանջի մասին՝ տեղեկութիւն ստացաւ երկու թէ երեք շաբաթ յետոյ միայն:

Արկնում եւ դարձեալ: Երբ պատւիրակութիւնը մեղադրելու համար չէ, որ արձանագրում եւ այս դէպքը եւ ոչ էլ ուղում եւ ասել, թէ եթէ այն ժամանակ չափաւորած լինէինք մեր պահանջները, յետագայում տարրեր արդիւնք պիտի ստանայինք: Բայց, ուղում եւ միայն յիշեցնել մի անգամ եւս, թէ ինչպէս՝ ամենից հիմնական, ամենից մեծարժէք ու ամենից պատասխանատու խնդիրներում իսկ՝ մենք չենք ունեցել մեր հաստատուն կամքը, չենք վարել դործերը ըստ մեր հասկացողութեան, չենք գնացել մեր սեփական ճամբով, այլ թոյլ ենք տւել, որ ուրիշները տանեն մեզ իրանց ետևից, ուր կամենան:

Պարիզի յուշագիրը շատ ոգեւորեց իսկ մարերը, մանաւանդ գաղութներում: Այնպիսի մի մտայնութիւն էր ստեղծւել, որ կարծես

գծելով թղթի վրայ պետութեան սահմանները, արդէն տէր ենք դառել այդ սահմաններին կամ՝ առնւազը՝ անխախտի իրաւունքներ ենք ձեռք բերել: Այնուհետեւ ամեն մի կասկած յաջողելու մասին թարգմանում էր իրրեւ փոքրհոգութիւն, չափաւոր լինելու ամեն մի տրամադրութիւն՝ իրրեւ դաւաճանութիւն եւ ամեն մի հակառակութիւն դրսից՝ իրրեւ թշնամութիւն հանգեպ մեր դատի ու իրաւունքների:

Անխախտ պահանջներին ու չափաւորացած պահանջներին բնականօրէն պիտի հետեւէր դառն հիասթափում:

Սեւրի դաշնագիրը, որ չէր յիշատակում ոչ Կիլիկիա, ոչ Խարբուրդ ու ոչ Ալաշ (լայց նախատեսում էր այնպիսի լայն սահմաններ, որոնք թերեւս վեր էին մեր կարողութիւններից) — արդէն այդ իսկ դաշնագիրը առաջ բերեց հիասթափում ու սովորական գանգատներ: Ասում էինք, Պետութիւնները անարդար եղան, չը գնահատեցին ու չը վարձատրեցին մեզ ըստ մեր արժանիքների, կրճատեցին մեր անվիճելի իրաւունքները, զրկեցին...

Մի քիչ անցած՝ նոր ու շատ մեծ հիասթափում, Հիւսիս-Ամերիկեան Միացեալ Նահանգների Սենատը մերժեց կտրականօրէն ստանձնել Հայաստանի մանդատը — այն իսկ մանդատը, որի վրայ այնքան յոյսեր էինք դրել մեր:

Նախագահ Ուիլսոնի ծրագրած Հայաստանի սահմանները նոյնպէս չը բաւարարեցին մեզ, նոր գանգատների տեղ տւին: Ասում էինք, նախագահ Ուիլսոնը կարող էր աւելի լրիւ օգտագործել Սեւրի դաշնագիրը ու աւելի մեծ հողեր յատկացնել մեզ:

Բայց եւ այդ նեղ համարած սահմանները — մի տեսակ կապոյտ լիռ չուն եղաւ մեզ համար, անշօշափելի ու անհասանելի:

Թուրքերը չէին ուղում ճանաչել ոչ Ուիլսոնի վճիռը, ոչ մեր գանգատները, ոչ իսկ Սեւրի դաշնագիրը: Փոխանակ դատարկելու հայկական հողերը, նրանք եռանդօրէն զինւում էին ու ամրացնում դիրքերը: Իսկ դաշնակից պետութիւնները ոչ մի տրամադրութիւն չէին ցոյց տալիս՝ զենքի ոյժով ի կարգ հրաւիրելու անհնազանդ անգօրացիներին, դեռ հակառակը՝ սիրային ֆիլիտ էին սկսել միլիտարիզմների հետ... դաշնակիցները մոռանում էին, կարծես, որ մենք մնացել ենք անբաւարարեւած ու իրանց սեփական գործերն էին կարգադրում:

[Յաճախ ասում եմ «մեր» ու «մեր» առանց ճշտելու դերանունը,

որովհետեւ շատ դէպքերում չեմ տարբերում կուսակցութիւնը ժողովրդական զանգաւածներից. նոյն հոգեւորականութիւնը, նոյն անհեռատեսութիւնը, նոյն անգիտակցութիւնը իրականութեան, քաղաքական նոյն տհասութիւնը):

1922 թուականին սկսեց թիւրքահայ դատի հոգեվարքը:

Ընդունի կօնֆիրանսում առաջի անգամ, պաշտօնապէս արտասանւեց ու արձանագրուեց Home բառը: Սեւրի դաշնագիրը մոռացուել էր հիմնովին: Այլ եւս խօսքը անկախ հայ պետութեան մասին չէր, ոչ իսկ ինքնավար նահանգների, այլ ինչ որ աղգային Home-ի — մի կասկածելի օջախի ուրիշի տան մէջ:

Բայց — ասում էին — սա վերջին ղեղումն է, որ արուում է՝ խաղաղութեան սիրոյն համար՝ յամսոող Անգորային: Home-ի պահանջը պարտադիր պիտի լինի Թիւրքիայի համար ու ինքը Home-ը՝ անկախ թուրք իշխանութիւնից:

Այսպէս էր տրւած հարցը Մարտ ամսին:

Տարւայ վերջը, Լոզանում, գործը մի քիչ տարրեր ընթացք առաւ. Home չառաջադրուեց իրրեւ պահանջ, այլ ներկայացուեց թուրքերի բարեհաճութեան իրրեւ բարեկամական խորհուրդ ու խոնարհ խնդիր: Տեղի ունեցաւ մի օպերետային դիալոգ: Թուրքերը՝ միշտ քաղաքավարի ու սիրալիր՝ շատ ցաւեցին, որ պիտի մերժեն բարեկամական խորհուրդը ու առաւել եւս՝ որ հարկադրուած են չը յարգելու խնդիրը: Դաշնակից մեծ պետութիւնները մի յուսահատական ժեստ արին. մենք սպառնցինք մեր բոլոր միջոցները, ասին, արինք ամեն հնարինն ու անհնարինը, այլ եւս ոչինչ չենք կարող անել խեղճ հայերի համար... ու անցան կուպօնների ինդրին:

Բայց այստեղ հանդէս եկաւ ընկ. Չիչերինը ու Խորհրդային Ռուսաստանի անունից մեծահոգաբար առաջարկեց տեղ տայ թուրքահայուութեան մնացորդներին Ղրիմում, Արլգայի ափերին ու Սիբիրում:

Պետութիւնը վերածուեց Home-ի, Home-ը վերածուեց գաղութների... Սիբիրում: Սարը մուկ ծնեց — ո՛չ, սարը երկնեց անասելի տանջանքների մէջ, ցնցուց հիմքերից, պատառ պատառ եղաւ, արեան հեղեղներ հոսեցրեց արգանդից ու ծնեց ոչինչ, ոչ իսկ մի մուկ:

1

Այս էր անցեալը:

Եթէ ուղենանք մի ընդհանուր գնահատում անել մեր կատարած շատ ծանր աշխատանքի ու ձեռք բերած արդիւնքների՝ Հանրապետութեան անկախութիւնը հուշակէլուց յետոյ, պէտք է ասենք՝ որ պարծենալու շատ բան չունենք. պէտք է ասենք, որ մեղ վիճակած բնուր — պետութիւն կազմելու ու պետական կեանքը ղեկավարելու գործը — մեր ոյժերից շատ վեր է եղել:

Անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ Հայաստանի դրութիւնը եղել է բացառիկօրէն ծանր ու մեր աշխատանքի պայմանները՝ բացառիկօրէն անբարեկազմող: Բայց անհերքելի է եւ այն — անհերքելի է գոնէ ինձ համար — որ սրա վրայ աւելացել է նաեւ մեր սեփական անկարողութիւնը, պետական գործեր վարելու անձեռնհասութիւնը:

Եթէ ճիշտ է, որ կառավարել՝ ասել է նախատեսման, ապա ուրեմն մենք միանգամայն անպէտք կառավարիչներ ենք եղել, որովհետեւ հենց այդ նախատեսմանը ընդունակութիւնն է, որ չենք ունեցել բնաւ:

Ենք շարունակ սխալած ենք եղել մեր հաշիւների մէջ ու շարունակ անակնկալների հանդիպած, անակնկալների միայն մեղ համար, որովհետեւ չենք գիտեցել նախատեսման:

Եւր ամենամեծ թուրքութիւնը այդ է եղել:

Ապա չենք ունեցել որոշ ու յստակ գիտակցութիւն մեր անելիքի մասին, չենք ունեցել մի ղեկավարող սկզբունք ու տեւողական, հետեւողական սիստեմ, դործել ենք կարծես յանկարծակի ու պատահական ներշնչումների տակ, տատանուել ենք, պատից-պատ ընկել, կէսկուրօրէն շօշափելով ոտներին տակի հողը:

Չենք ճանաչել ու յաճախ գերագնահատել ենք մեր կարողու-

Թեան չափը, չենք հասկացել դժարութիւնների մեծութիւնը, արհամարհել ենք հակառակ ոյժերը ևս թեթեւամտութեան աստիճանի անխոյժ ենք եղել մեզ սպառնացող վտանգների հանդէպ:

Ատրուկ ենք եղել այնտեղ, ուր պէտք էր ծայրայեղ զբուշուժիւն, ու անվճռական այնտեղ, ուր պէտք է կտրուկ լինէինք:

Չենք կարողացել տարբերել պետութիւնը կուսակցութիւնից ու կուսակցական մտայնութիւն ենք մտցրել պետական կեանքի մէջ:

Պետական մարդիկ չէինք մենք:

Պակաս անբարեյաջող պայմաններում թերեւս կարողանայինք՝ սխալելով ու քննադատելով հանդերձ՝ գտնել վերջապէս ճամբան, ոտնելու մի տեղ ամրացնել ու կամաց-կամաց շինել, կարգաւորել պետական շէնքը: Բայց այն սոսկալի պայմանների մէջ՝ մենք չէինք, որ պիտի կարողանայինք — առանց որ եւ է յենարանի, միայն մեր ոյժերին թողած — կատարել այդ հերկուլեան աշխատանքը:

Թող ոչոք չք վիրաւորւի այս խօսքերից, անբարեացակամ մարդու չարամտութիւն չէ սա, այլ մի պարզ ինքնագնահատում: Չէ որ անկարողների առաջն շարքում՝ ձեր կողքին ու ձեզ հետ միասին եղել եմ եւ ես, ևս ձեր գործակիցն եմ եղել, ձեզ հետ ու ձեզ շարի պատասխանատու մեր պարտութեան:

Պատասխանատու, ասի... Քաջութիւն չունեմ աւելացնելու, որ մենք ոչ միշտ ու ոչ հարկաւոր չափով գիտակցել ենք, թէ ինչ մեծ պատասխանատուութիւն ենք վերցրել մեզ վրայ, ասիս նաեւ, թէ ոչ միշտ ու ոչ հարկաւոր չափերով բարեխիղճ ենք եղել մեր պարտականութիւնների հանդէպ... Քաջութիւն չունեմ, որովհետեւ վախենում եմ թէ անարգար լինեմ: Բայց — ո՛վ գիտէ — գուցէ ինձանից աւելի անաչառ մի մարդ այդ էլ ասի ու անիրաւացի չք լինի...

* * *

Ի՞նչ է ներկան:

Արտքսի ու Անուանի միջև ունենք սյսօր մի փոքրիկ Հանրապետութիւն, անունով անկախ, իսկ իրօք՝ վերհաստատող Ռուսական կայսրութեան ինքնավար ծայրագաւառներից մէկը:

Թիւրքահայաստան չկայ — ոչ իրրեւ պետութիւն, ոչ իրրեւ

Home, ոչ իսկ իրրեւ միջազգային դիւանագիտութեան խնդիր. խնդիրը փակւած է, սղաննւած ու թաղւած լողանում:

Աւելին՝ թիւրքահայաստանում հայ չկայ այլևս ու չկայ ոչ մի հաւանութիւն, թէ լինելու է այսուհետեւ. թուրքերը պիտի փակել են դռները ու ասպարիզում չկայ, չի երևում ոչ մի ոյժ, որ հարկադրէր բանալու:

Սօս մի միլիոն հայ գտնւում է Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանների ներքը, միլիոնից աւելի մնում է դուրսը (Արաստան, Աղբուքյան, Հիւսիսային Կովկաս, Պարսկաստան, Վիրիա, Պոլիս, Բալքաններ ու այլա՝ տշիւրհի առէն կողմը):

Գրսեցիների մի շնչին մասը միայն կարող է ապաստանարան գտնել Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ: Անկախ ժամանակաւոր օգտարուցութիւններից, Հանրապետութեան խիստ նեղ սահմանները թող չեն տալիս զանգւածային ներդաղները (յստիպապէս՝ հայկական վիլայեթներից ալիստւած դիւղայիութեան ներդաղը): Միւս կողմից, պակաս արգելք չի ներկայացնում նաեւ Անդրկովկասից դուրս գտնւող գաղութային հատւածների սօցիալական դեմքը — մանր քաղքեցիութիւն, որ տնտեսապէս կապւած է առևտրական կենդրոնների հետ ու չի կարող՝ սահմանափակ թւից աւելի՝ սպորուստ գտնել Հայաստանի պէս աղքատ ու աւեր դիւղայիական երկրում:

Վեղահանուր ատմամբ՝ գրսեցի հայերը պետական տարր չեն այսօրուայ Հայաստանի համար:

Նւ որքան քրկար տեւի ներկայ դրութիւնը, այնքան աւելի պիտի խորթանան ու օտարանան, անպէտք գառնան: Իրրեւ ազգային տարր, թերեւս մի առ ժամանակ ներկայացնեն որոշ արժէք (եւ սա մեծապէս կախւած կը լինի նրանից, թէ որքան ընդունակ կը լինենք կաղմակերպւելու՝ ազգային կապն ու դիտակցութիւնը կենդանի պահելու համար գաղութների մէջ). բայց իրրեւ պետական տարր մնում են միայն Հայաստանի հայութիւնը եւ այն խոշոր հատւածները — գլխաւորապէս դիւղայիութիւնը — որ գտնւում են Հանրապետութեան դրացի Արաստանում ու Աղբուքյանում: Արանց վրայ պիտի յենւի ու սրանց համար հաստատուի հայ պետութիւնը:

Վաղութիւնը հայութիւնը — լուսագոյն դէպքում — մնալու է իրրեւ օժանդակող ոյժ (այն էլ շատ համեստ չափերով) ու մի տեսակ պահեստ՝ անորոշ ապագայի համար:

Այսօր հայ քաղաքական մտքի անմիջական հոգատարութեան առարկան պիտի լինի գոյութիւն ունեցող Հանրապետութիւնը, նրա մէջ ու նրա շուրջ սաղարթ հայ ժողովուրդը:

Ընդգծում եմ ուժգնօրէն այս նախադասութիւնը ու յանձնում ձեր առանձին ուշադրութեան, որովհետեւ սա պիտի լինի մեր սպառազանքի ելակետը:

* * *

Ինչ դիրք պիտի զբաղեցնեն մեր կուսակցութիւնը այդ Հանրապետութեան, նրա բեմի վրայ ու կառավարութեան հանդէպ:

Հանրապետութիւնը անկախ չէ, նա կազմում է դաշնակցական Անդրկովկասի ու՝ ապա՝ դաշնակցական Ռուսաստանի մի մասը. փաստօրէն՝ մի ինքնավար նահանգ է Հայաստան, Մոսկուայի հսկողութեան ու հրամանատարութեան տակ:

Այս դրութիւնը կարող է արդեօք բաւարարել մեր կուսակցութիւնը, սա է արդեօք մեր քաղաքական իդէալը:

Ի հարկէ, ոչ:

Ղեկուսում յիշատակեցի արդէն, որ 1918 թ. փարնան Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը ակամայ ձայնակցեց Ռուսաստանից անջատելու առաջարկին. մենք հակառակ էինք բաժանման, վախենում էինք բաժանելուց, ուղում էինք կապուած մնալ Ռուսաստանին: Բայց դա չի նշանակում, թէ ձգտում չունէինք անկախութեան, թէ վաստակական դրութիւնը՝ մեր իդէալն էր:

Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իմ խորին համոզումով, միշտ եղել է ու միշտ մնացել — դիտակցօրէն թէ անգիտակցօրէն — հայ քաղաքական ազատագրաւման մարտիկը, իսկ այդ ազատագրաւման վերջի կայանը — անկախ պետութիւնն է: Մեր կուսակցութեան էությունը, գոյութեան իմաստը, պատմական կոչումը, ոյժն ու արժէքը — այդ է եղել ու միայն այդ: Չի եղել ու չկայ ոչ մի իսկական դաշնակցական — ինչ հովերով էլ տարած լինի նա, ինչ ֆրազէօլօգիա էլ ունենայ բերանում — որ ներշնչած չը լինի անկախութեան գաղափարով, աւելի ճիշտը՝ լեցած չը լինի անկախութեան բնագրով: Իսկ այդ իմաստով մեր կուսակցութեան սահմանները շատ աւելի ընդարձակ են, կուսակցական-

ների թիւը շատ աւելի մեծ է, քան արձանագրած է կոմիտէական տետրակների մէջ:

Այս միտքը ես երկարօրէն վարպացրել եմ անցեալ գարնան «Ճակատամարտի» մէջ եւ այստեղ իրաւունք չեմ համարում կրկնելու: Ուղում եմ ասել միայն, որ Հայաստանի ներկայ քաղաքական վիճակը — իդէալ չէ ու չի կարող լինել Լ. Յ. Դաշնակցութեան համար:

Անշուշտ, մենք ամենաչերմ կողմնակից ենք եղել (ու այսօր էլ ենք) Ֆեդերացիայի եւ դիտներ, որ Հայաստանի պէս մի փոքրիկ պետութիւն այլ կերպ չի կարող ապահովել իր գոյութիւնը: Բայց մենք ուղում ենք այնպիսի ֆեդերացիա, որի մէջ դաշնակցող պետութիւնները մտնում են ազատ կամքով ու հաւասար իրաւունքներով: Ռուսաստանի ներկայ ֆեդերացիան այդպէս չի կազմուած:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը խորհրդային է: Խորհրդային իրաւակարգը տեսականօրէն ենթադրում է՝ միշտեւ դասակարգերի անդառնալի վերացումը՝ սյրօլետարիատի դասակարգային դիկտատուրա. իսկ իրականապէս՝ այսօրւայ Հայաստանի իշխանութիւնը կոմունիստական կուսակցութեան դիկտատուրա է:

Կարող է բաւարարել մեզ այդ բնոյթի մի իշխանութիւն:

Ի հարկէ, ոչ:

Ճիշտ է, որ մենք ինքնեւս մի անյաջող փորձ ենք արել՝ մեր սեփական դիկտատուրան հաստատելու: Բայց դիկտատուրան (ոչ կուսակցականը, ոչ դասակարգայինը) դաւանանք չէ մեզ համար: Անվարժ պետական կեանքի ու վարչական աշխատանքի, թունուտուած իշխանութեան թոյնով, մենք չը կարողացանք դիմագրել գայթակղութեան ու սայթաքեցանք: Բայց արդէն ղգացել էինք մեր սխալը ու նահանջելու ճանապարհներ էինք որոնում, եւ եթէ ուշացնէինք, սխալ տասպալէինք՝ անխուսափելիօրէն: Որովհետեւ ոչ միայն մեր կուսակցական դաւանանքը, այլ եւ ազգային կազմը աննպաստ է, հակառակ է որեւէ դիկտատուրայի: Հայաստանում չկայ ոչ մի դաս կամ շերտ, ոչ մի կուսակցութիւն, կամ խմբակցութիւն, որ կարողանայ իր ոյժերով ու իր վճայ յենած՝ դիկտատուրա հաստատել: Մեր երկրում կայուն դիկտատուրա կարող է իրականացնել միմիայն դրսի, օտար ոյժը, բայց ոչ երբեք՝ տեղականը: Մեր երկիրը կարծես յատկապէս ստեղծուած է դեմօ-

կրատական իրաւակարգի համար եւ պակասում է մի բուն միայն՝ քաղաքական դաստիարակութիւնն ու պետական կեանքի վարժութիւնն: Այդ մեծ պակասը դժարացնում է իսկական ռամկավար կարգեր հաստատելու, բայց չի կարող յինչորս գառնայ ներքին դիկտատուրայի համար:

Խորհրդային դաշնակցութեան, ուրեմն եւ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ սօցիալ-տնտեսական կեանքը վերաշինուում է (կամ փորձ է արւում վերաշինելու) կոմունիստական սկզբունքներով:

Համարում ենք մենք հարկաւոր ու օգտակար այդպիսի մի քաղաքականութիւն Հայաստանի համար:

Ոչ, չենք համարում:

Եւ սա միանգամայն անկախ նյութից, թէ մեր կուսակցութեան ղաւանձ սօցիալիզմը ճիշտն էր կիտակցւած ու մարտւած է, ճիշտն համար պատասխանում է կուսակցական իրական կաղմին ու հաւաքական մտայնութեանը: Իս, որ առանց տատանելու գրում եմ այդ կտրուկ «ոչ» — իմ աշխարհահայեցողութիւնով ես շատոնցւայ ու անուղղելի կոմունիստ եմ: Բայց գիտեմ, որ ոչ միայն կոմունիստական, այլ եւ պարզ սօցիալիստական կարգերը անհանդուրժելի են այսօրւայ Հայաստանի համար:

Հայաստան չի հասունացած սօցիալիզմի համար ու չունի օրեկօրի տեսանքների այն միտմունքը, որ կարողանար արդարացիւ փորձել: Ամեն մի ճիգ այդ ուղղութեամբ կանխօրէն դատապարտւած է անյաջողութեան ու յանցանք է՝ յատկապէս հայ աշխատաւորութեան հանդէպ:

Այս խնդրի մասին էլ ընդարձակօրէն գրել եմ անցեալ տարի նոյն «Ղակատամարտի» մէջ: Բաւականանում եմ այս մի քանի կարճ տողերով միայն, վստահ լինելով որ այս կէտում տարաձայնութիւն չկայ մեր մէջ:

* * *

Այսպիսով՝ խորհրդային Հայաստանի ոչ քաղաքական վիճակը, ոչ վարչաձեւը, ոչ էլ ներքին սօցիալ-տնտեսական քաղաքականութիւնը չեն կարող բաւարարել մեզ. մենք ուրիշ բան ենք ուզում, քան այսօրւայ Հանրապետութիւնը:

Ուրեմն ի՞նչ զիջք պիտի բռնենք այդ Հանրապետութեան, նրա բեժիմի ու կառավարութեան հանդէպ:

Պարզ ու կարճ պատասխանն է. Պիտի պայքարենք:

Բայց կարճ ու պարզ պատասխանները յաճախ սխալ են լինում, երբ հարցը վերաբերւում է բարդ երեւոյթների ու կնճուած դրութիւնների:

Քաղաքական կուսակցութիւնները գիտական ճեմարաններ չեն, ուր հետազոտութեան են առնում ու տեսականօրէն լուծում վերացական խնդիրներ. քաղաքական կուսակցութիւնները կոչում ունեն ոչ թէ տեսութիւններ զարգացնելու (սա օժանդակող աշխատանք է միայն), այլ գործելու եւ գործելու տեսալ կօնկրեւտ պայմանների մէջ:

Երբ հարցը այս հոգի վրայ դնենք — ու պէտք է որ դնենք, այլապէս չարաչար սխալւած կը լինենք — պատասխանը արդէն ուրիշ կը լինի:

Պայքարը ենթադրում է մի որոշ նպատակ եւ այդ նպատակին հասնելու համար՝ մատչելի ու արդիւնաւէտ միջոցներ:

Ո՞րոնք են մեր միջոցները եւ ի՞նչ արդիւնք կարող է տալ նրանց գործադրութիւնը:

Եթէ խորհրդային կարգերը ճանաչէին քաղաքացիական ազատութիւններ, մենք՝ իրրեւ օպօզիցիա՝ հանդէս կը գայինք մամուլի ու հրատարակային ժողովների մէջ, կը քննադատէինք խորհուրդների սխալ քաղաքականութիւնը, հասարակական կարծիք կը պատրաստէինք, մեր շուրջը համակիրներ կը հաւաքէինք, կը կալմակերպէինք դժգոհ ու ընդդիմադիր տարրերը:

Եթէ խորհրդային կարգերը ճանաչէին նաեւ քաղաքական իրաւունքների հաւասարութիւն, մենք կը մանակցէինք ընտրողական պայքարներին, կ'աշխատէինք տեղեր գրաւել խորհուրդներում ու մեր ցանկացած ուղղութիւնները մտցնել արեւսդրութեան ու վարչաձեւի մէջ:

Բայց խորհրդային իշխանութիւնը չի ուզում ճանաչել ոչ քաղաքացիական սղատութիւններ, ոչ էլ քաղաքական իրաւունքների հաւասարութիւն — կուսակցական (ասելով՝ դասակարգային) դիկտատուրա է նա: Մենք կարող են շատ ցաւել այս տարի. դանդաղեւ, բողբոջել, դայրանալ... Բայց դրութիւնը չի փոխել, փաստը կը մնայ փաստ. իրրեւ օրինական օպօզիցիա՝ մենք տեղ չունենք Հայաստանում:

Ասում եմ՝ Հայաստանում, որովհետեւ չեմ ըմբռնում օպորտյունի արժեքը Հայաստանից դուրս:

Ի հարկէ, գաղութներում մենք կարող ենք խօսել ու գրել, որքան կամենանք ու ինչ կամենանք: Գրա համար հարկաւոր է միայն թուղթ ու տպարան, այսինքն՝ մի քիչ դրամ եւ ուրիշ ոչինչ: Բայց Խորհրդային Հայաստանի համար քանի՞ դրօշի արժեք ունի ռուսահայ կամ եգիպտահայ գաղութների հասարակական կարծիքը (ենթացիկում իսկ, թէ այդպիսի կարծիք իրօք կը յաջողի ստեղծել):

Վուցե գաղտնի մտցնել մեր տպագրական խօսքը Հայաստան...

Անցեալներում, ցարական լեժիմի տակ, մենք մտցնում էինք երկիր «Գրօշակը» եւ ուրիշ հրատարակութիւններ. իսկ այսօր — եթէ չեմ սխալուում — սօցիալիստ-յեղափոխականները շարունակում են մտցնել Ռուսաստան իրանց արտասահմանեան գրականութիւնը: Չը գիտեմ, ինչ յոյսեր ունեն սօցիալիստ-յեղափոխականները եւ որքան յաջողեցնում են գաղտնի պրօպագանդը: Բայց, հաշի առնելով մեր իրականութիւնն ու մեր կարողութիւնը, հարց եմ տալիս. ինչ նշանակութիւն պիտի ունենան մեր թերթիկները, որ գաղտապով պիտի կարգայ մի քանի հարիւր մարդ՝ հանդէպ այն հսկայ գրականութեան, որով բօլշեւիկները հեղեղում են երկիրը: Վստիւնում եմ, որ մեր փորձի միակ հետեւանքը լինի այդ մի քանի հարիւր մարդու կեանքի կամ ազատութեան վտանգումը եւ ուրիշ ոչինչ:

Իսկ որ ամենից կարեւորն է՝ գաղտնի պրօպագանդի համար հարկաւոր են շատ որոշ, կտրուկ, հեշտ ըմբռնելի ու զանազաններին ոգեւորելու ընդունակ մանաձեւեր — մի բան, որ մենք չունենք, չենք կարող ունենալ:

Այս առթիւ՝ մի քիչ յետոյ:

Թերեւս կարելի լինի համաձայնութեան գալ բօլշեւիկների հետ: Տարօրինակ է թուում, բայց փաստ է որ այդ միտքը — կամ այդ միամտութիւնը — ունեցել ենք անցեալում ու փորձ ենք արել կուսակցօրէն դաշնակցել բօլշեւիկների հետ: Տարօրինակ է թուում, որովհետեւ դա ասել է պարզապէս չէ հասկանալ բօլշեւիկի էութիւնը: Բօլշեւիկը միահեծան է, ինքնակալ. ով իր մէջ չէ (կամ քաղաքականօրէն բացարձակապէս չեղբ չէ), իր դէմ է արդէն: Ապա մի մոռանաք,

որ բօլշեւիկների աչքում մենք մանր-քաղքենիական կուսակցութիւն ենք (մի բան որ, իմ կարծիքով, ոչ արատ է, ոչ էլ հեռու ճշմարտութիւնից, եթէ հաշի առնելու լինենք ոչ թէ մեր ծրագիրն ու անհատ ղեկավարների աշխարհահայեցողութիւնը, այլ կուսակցութեան իրական կազմն ու նրա հաւաքական մոայնութիւնը). եւ եթէ բօլշեւիկների համար անհանդուրժելի են մարքսիստ-մենշեւիկները ու սօցիալիստ-յեղափոխականները, բնական է որ էլ աւելի անհանդուրժելի լինի Հ. Յ. դաշնակցութիւնը:

Յամուռն ինչի՞ ու ինչ նպատակներով պիտի դաշնակցեն մեզ հետ բօլշեւիկները:

Կենք սկսում ենք հաւատացնել իւր մեզ, իւր ուրիշներին, թէ առանց մեր դործակցութեան բօլշեւիկները չէ պիտի կարողանան կառավարել Հայաստան: Ինչի՞ վրայ ենք հիմնում այս սպառնալիքը եւ ինչու բօլշեւիկները պիտի հաւատան, թէ իրօք մենք այդքան պէտք ենք իրանց: Ահա երկու տարի է, որ մենք աքսորած ենք Հայաստանից կամ խեղդած Հայաստանի մէջ: Ինչ դժարութիւնների են հանդիպել բօլշեւիկները, որ դոյութիւն չէին ունենայ կամ վերացած կը լինէին, եթէ մենք իրանց հետ լինէինք: Ինչ յայտնի լին այդ կարգի դժարութիւններ. տրամադիր եմ կարծելու, թէ իսկ էլ չեն եղել:

Կասկած չկայ, որ իւրեւ սոսկ քաղաքացիներ, մենք ներկայացնում ենք որոշ արժեք. բայց ո՞ր քաղաքական կուսակցութիւնը կամ ո՞ր կառավարութիւնը շեղել է իր քաղաքական գծից ու դաշնակցել հակառակորդի հետ՝ մի քանի հարիւր քաղաքացիներ շահելու համար...

Յամենայն դէպս — իրաւացի թէ անիրաւացի, խելքի շատութիւնից թէ խելքի պակասութիւնից — փաստն այն է, որ բօլշեւիկները չեն ուզում ճանաչել մեր կարեւորութիւնը, չեն որոնում ու չեն ընդունում մեր դործակցութիւնը:

Գործեր արել ենք արդէն ու մերժում ենք ստացել: Նորից փորձել՝ ոչ միայն պարասի ու ապարդիւն, այլ եւ անվայել բան կը լինէր: Պարասի ու ապարդիւն, որովհետեւ եթէ մէկ կամ երկու տարի առաջ պէտք չենք եղել բօլշեւիկներին, այսօր էլ աւելի պէտք չենք. անվայել, որովհետեւ կայ արժանապատուութեան մի սահման, որից չի կարող անցնել կուսակցութիւնը եւ մուրացիկի դեր ստանձնել:

Մնում է իլլեգալ, դադարի, դաւադրական կամ — սուելի լայն չափերով — յեղափոխական աշխատանք:

2^է որ մենք հալածւած էինք նաեւ Արարիկն ու Սուլթանական կառավարութիւններէ: Այժմ չենք կարող անել խորհրդային Հայաստանում նոյնը, ինչ անում էինք տարիներ շարունակ Տաճկահայաստանում: Կարող ենք, ի հարկէ:

Կարող ենք մի բուն գնել պարսկական Ղարաբաղում (ինչպէս մի ժամանակ բուն էինք գրել Սալմաստի մէջ) ու այստեղից դէնք ու մարդանցիկացնել Արարիկի միւս ափը: Կարող ենք դադարի կապեր հաստատել ու դիմաւոր խմբեր պահել Սիւնիքի կամ Կարապետեանի լեռներում, ինչպէս պահում էինք Սասունի լեռներում կամ Շատախի ձորերում: Կարող ենք՝ դժարամատչելի վայրերում՝ աստատարներով մի քանի գիւղ, դուրս քշել կամ կոտորել այնտեղի կոմունիստներին: Այս կարող ենք աղմկալի ցոյցեր անել Կրեւանի իսկ մէջ — օրինակ՝ գրաւել մի քանի ժամով որ եւ է պետական հիմնարկութիւն, ինչպէս մի ժամանակ դրաւեցինք Օսմանեան բանակը. կարող ենք պայթեցնել այս կամ այն շէնքը. կարող ենք կազմակերպել ու կատարել անհատական սպանութիւններ, կոտորել մի քանի բոլորակ, ինչպէս կոտորել ենք սուլթանական ու ցարական պաշտօնականներին. կարող ենք ռուսի պայթեցնել Մեասնիկեանի կամ Լուկաշինի — կամ չգիտեմ ո՛ւր — ոտների տակ, ինչպէս Երզնիկ-Քէօզըում պայթեցրել ենք սուլթան Արգուլ Համիդի ոտների տակ...:

Այդ բոլորը կարող ենք անել, — կարծում եմ թէ կարող ենք անել:

Հարց է ծագում միայն, թէ ի՞նչ յոյսերով կամ ի՞նչ նպատակով անենք:

Իբր ցոյցեր էինք անում Թիւրքիայում, կարծում էինք թէ այդպիսով կը հրաւիրենք մեր վրայ մեծ պետութիւնների բարեացակամ ուղղորութիւնը ու կը հարկադրենք միջամտելու մեր օգտին: Այժմ մենք գիտենք այդ միջամտութեան իսկական արժեքը ու թուում է ինձ, թէ նոր փորձեր անելու. կարիք չունենք այլևս: Ի՞նչ բարեխնամ Եւրոպան չուզեց կամ չկարողացաւ օգնել մեզ Թիւրքիայում, դժար չէ հասկանալ, որ էլ աւելի չը պիտի ուզենայ կամ չը պիտի կարողանայ օգնել Ռուսաստանում:

Ահաբեկման սխտեմը՝ իբրեւ անհատներին զսպելու միջոց՝ թիրեւս ունէր որոշ նշանակութիւն, երբ Կործ ունէինք քուրդ գերեթեմներով կամ ցարական շինովիկների հետ: Բայց պիտի ընդունենք, որ բոլորակները մի քիչ տարբեր խմբի մարդիկ են: Ի՞նչ փոխադարձ ահաբեկման խնդիր դրաւելու լինի, բոլորակները միջանցիկ եւ չեն մնայ, դեռ միեւրկու քայլ էլ առաջ կ'երթան. այնտեղ, ուր մենք փորձ կ'անենք ահաբեկել անհատներ, նրանք կ'ահաբեկեն ամբողջ զանգւածներ:

Կարող ենք խոտովութիւններին այնպիսի ծաւալ տալ, որ վերածւեն քաղաքացիական պատերազմի:

Հաս անհաւանական է: Բայց — վերջ ի վերջոյ — սա էլ անկարելի բան չէ: Ի՞նչ լրջօրէն մտադրւենք, շատ աշխատենք ու միջոցների առաջ կանգ չառնենք — թիրեւս կարողանանք:

Բայց ինչի՞ համար:

Կարող ենք յուսալ, թէ դէնքով դուրս կը քշենք Հայաստանից բոլորակներին, երբ նրանք կանգուն են Ռուսաստանում եւ երբ մենք մեր թիկունքում ունենք բոլորակների դաշնակից միլիտական Թիւրքիան:

Չեմ կարծում, թէ այսօր գտնի մեր մէջ մէկը, որ այդքան միամիտ մտածողութիւն ունենայ քաղաքացիական կռիւլ — եթէ ծագի էլ — պիտի վերջանայ մեր պարտութիւնով, բոլորակները հայկական բեժիմ չէ եւ Հայաստանում չէ, որ պիտի տապալելի (եթէ միայն տապալելու է): Հայկական բոլորակները — շարունակութիւնն է ու մի փոքրիկ մասը ռուսական բոլորակի մի. քանի Մոսկուայում ծածանում է կարմիր դրօշակը, նա ծածանւելու է անխուսափելիօրէն նաեւ Երեւանում: 1918 թւականին մենք կարող էինք, իրաւունք ունէինք այլ կերպ մտածելու. այսօր այդ իրաւունքը չունենք:

Բայց չէ՞ որ բոլորակները ունի անհաշտ հակառակորդներ նաեւ Ռուսաստանում ու խորհրդային ուրիշ ծայրագաւառներում՝ հէնց մեր հարեւան Արաստանում ու Աղբրեյքանում: Բնական չէր լինի, որ մենք դաշնակցէինք այս դժգոհների հետ ու սրանց հետ միասին, ընդհանուր յոյժերով, փորձէինք խորտակել կոմունիստների դիկտատուրան:

Հաս բնական կը լինէր: Բայց հէնց այդ է, որ չպիտի անենք:

Հայ ժողովուրդը շատ է տուժած, շատ է յոգնած ու ուժասպառ. իրաւունք չունենք նոր փորձանքների մէջ ձգելու նրան, նոր պատահարների լնխարկելու, նոր զհարկութիւններ պահանջելու: Եղածը

բաւական է, կարծեմ, Հակաբողոքական Ռուսաստանը թող առանց մեզ վարի իր սրայքարը խորհուրդների դէմ: Մենք չկանք: Ըստ ժողովուրդը կատարեալ իրաւունք ունի մի րոպէ շունչ քաշելու ու իր վէրքերը բուժելու մասին մտածելու: Իսկ եթէ մէկը չուզէ քանակ մեր այդ իրաւունքը, չը հաւանեց ընտան գիրքին — թող չը հաւանի:

Մի քայլ էլ առաջ գնամ, որպէս զի միտքս լին պարզած լինեմ: Ես ինձ հարց եմ տալիս. եթէ — ինչ որ հրաշքով — ինձանից ու միայն ինձանից կախած լինէր բողոքականների գոյութիւնը Հայաստանում, եթէ բաւական լինէր իմ մի մատի շարժումը, որպէս զի բողոքականները մի ակնթիւմով անհետանային մեր երկրից — կ'անէի արդեօք այդ շարժումը: Ու պատասխանում եմ առանց տատանելու. ոչ, չէի անի: Ոչ միայն չէի անի, այլ եւ ձեռք կը կտրէի, որպէս զի երազիս մէջն անգամ՝ պատահաբար կամ սխալմամբ՝ շանեմ այդ շատ վտանգաւոր շարժումը:

Բողոքականները՝ քաղաքական ներկայ պայմանների մէջ՝ պէտք են Հայաստանին եւ չկայ մի ուրիշ ոյժ, որ կարողանար փոխարինել նրանց — ահա՛ ճշմարտութիւնը:

Մեր պետական կեանքի առաջի օրերից իսկ մինչ լաւ հասկանում էինք, որ Հայաստանի պէս մի փոքրիկ, աղքատ, աւերած ու աշխարհից կտրւած պետութիւն, չի կարող իրօք անկախ ու ինքնակալ լինել, որ հարկաւոր է միւսեցուկ, մի գրսի ոյժ, որի վրայ նա կարողանայ յենւել — գոնէ իր գոյութեան առաջին շրջանում, մինչեւ կազմակերպւեն ու ոյժերը հաւաքելը:

Այդպիսի մի նեցուկ մենք որոնեցինք հեռուոր Վաշինգտոնում, սպա Եւրոպայում: Արդիւնքը գիտեք: Եթէ երկու-երեք տարի առաջ դեռ կարող էինք որոշ յոյսեր ունենալ, այսօր այդ կարգի յոյսեր չկան այլ եւս ու յամառելը՝ յանցաւոր միամտութիւն կը լինէր մեր կողմից:

Չը գիտեմ, ինչ անկեղծների առաջ է դնելու մեւ հեռուոր ու անյայտ ապագան. բայց ներկան ու այսօրանից տեսանիլի ապագան՝ պարզ է միանգամայն: Մեւ համար երկու իրական ոյժ կայ այսօր, որ հաշի պիտի առնեն. Ռուսաստանն ու Թիւրքիան: Իրերի բերմամբ մեր երկիրը այսօր ռուսական օրմիտի մէջ է ու՛ խոզոր չափերով՝ ապահոված Թիւրքիայից: Եթէ վերսցւի ռուսական հեղեմ-

նիան, նրան անխուսափելիօրէն պիտի փոխարինի թուրք-թաթարական հեղեմնիան:

Ռուսաստանը կամ Թիւրքիան, բողոքականները կամ միլիտանները — ուրիշ ընտրութիւն չունեք անելու:

Եւ երբ կանգնած ենք այդպիսի ալտերնատիւի առջեւ, տատանումներ՝ թուում է ինձ՝ տեղի չը պիտի ունենան. ի հարկէ, Ռուսաստանը եւ ոչ Թիւրքիան, ի հարկէ, բողոքականները եւ ոչ միլիտանները: Եթէ ընտրութիւնը այդքան սահմանափակ չը լինէր, մենք շատ առարկութիւններ կ'ունենայինք անելու Ռուսաստանի դէմ առհասարակ ու բողոքականն աւեժիմի դէմ յատկապէս: Բայց մեր երկրի դժբաղդ աշխարհադրական դիրքը կապում է մեր ձեռներն ու ոտները:

Հայաստան պէտք ունի բողոքականներին, որովհետեւ պէտք ունի Ռուսաստանին:

Չը գիտեմ, ինչ է լինելու վաղը (կարծում եմ, թէ շատ էլ չը պիտի տարբերւի այսօրանից). բայց այսօր Ռուսաստանի տէրը՝ բողոքականներն են: Այսօր Ռուսաստանի բարեացակամութիւնն ու պաշտպանութիւնը ունենալու համար, Հայաստան ինքը խորհրդային պիտի լինի: Ուրիշ ելք չկայ — ես գոնէ չեմ տեսնում:

Եւ այս մտքով է ահա, որ ասի վերուում, թէ մենք լոզունգներ չունենք՝ Հայաստանում հակաբողոքական գաղտնի պրոպագանդ անելու համար:

Դոյն հարցը, մի քիչ տարբեր ձեւով, դեմ անցեալի վերաբերմամբ: Բողոքականների Հայաստան գալը արդեօք դժբաղդութիւն էր մեր երկրի համար:

Հարցը կարող է թւել շատ անսպասելի դաշնակցականի բերանում. մենք վաղուց արդէն տեսել ենք մեր պատասխանը եւ բողոքականների օգուտն չի եղել այն: Բայց մի անգամ էլ մտածելու ու աշխատելու չը տարւել կուսակցական ներդրութիւնով:

Արկնել չեմ ուզում, թէ ո՞ր աստիճանի անհամապատասխան է խորհրդային բեթիւնը Հայաստանի իրական պահանջներին. այս խնդիրը ինձ համար չի վերցնում ոչ մի վէճ:

Ապա գիտեմ ու շատ լաւ յիշում եմ, թէ ինչեր արին բողոքականները Հայաստանում — խօսքս այն երկու ու կէս ամսայ մասին է

(Դեկտ. 1920 թ. — Փետրուար 1921 թ.), երբ ես եղել եմ Հայաստանում և Գիտեմ ու յիշում եմ, թե որքան մարդիկ են տուժել եւ թե տուժողների առաջին շարքերում եղել ենք մենք, դաշնակցականներս և էնքան ևս անհատապէս եւ ձեռքներից շատերը — եմթարկւած ենք եղել ամենածանր հալածանքների, տուժել ենք չարաչար:

Նկատեմ անցողակի, որ պէտք չէ մոռանանք այս խիստ կարեւոր հանգամանքը ու զգոյշ պիտի լինենք մեր եղբայրացութիւնների մէջ. իբրեւ տուժող կողմ. մենք բնականօրէն տրամադրւած ենք միայն վատը տեսնելու եւ այդ վատը չափազանցնելու...

Երբ ես մտաբերում եմ այն դրութիւնը, որի մէջ էինք 1920 թ. Նոյեմբերին, ու ապա հարց եմ տալիս ինձ. աւելի լաւ կը լինէր արդեօր, եթէ բոլշևիկները այն ժամանակ չը մտնէին Հայաստան ու թողնէին երկիրը իր բազմին, մեր իշխանութեան տակ — պատասխանս բացասական է լինում. ոչ, աւելի լաւ չէր լինի, աւելի վատ կը լինէր:

Արդէն այն ժամանակ էլ հասկանում էինք մեր դրութեան անբխանելութիւնը եւ սա՛ էր պատճառը, որ Հայաստանի դռները լայն բաց արինք բոլշևիկների առջև:

Սերեւում ասի, որ մեր յոյսերը չարագործացան. ոչ քաղաքական, ոչ էլ տնտեսական օգնութիւն չտացանք Ռուսաստանից (խօսքս դարձեալ առաջին շրջանի մասին է): Օրինակ՝ Թիւրքիայի դէմ բոլշևիկները չը պաշտպանեցին Հայաստանը ու իրանց ստորագրութիւնով հաստատեցին Ալեքսանդրօպօլի դաշնագիրը, որ մենք ստիպւած էինք կնքել բնաջնջման սպառնալիքի տակ: Այս այսպէս է: Բայց կը յարգեմն արդեօր թուրքերը նոյն դաշնագիրը ու՛ զանազան պատրուակների տակ, որ դժար չէր յօրինել՝ նոր ոտնձգութիւններ չէին անի արդեօր, եթէ բոլշևիկները եկած չը լինէին ու մենք մենակ մնացած լինէինք իրանց դէմ:

Ի՛նչ պիտի անէինք մենք այդպիսի ոտնձգութիւնների դեպքում — մենք, որ պարտւած ու ուժասպառ էինք, կորցրել էինք ամէն հնչիւնակութիւն թէ երկրից դուրս եւ թէ երկրի ներքը:

1920 թ. աշնան վերջերը մենք՝ իբրեւ կառավարութիւն ու իբրեւ կուսակցութիւն՝ սպառել էինք մեր բոլոր ոյժերը. ընկել էինք անելի մէջ, եւ եթէ բոլշևիկները ուշանային, մենք պիտի կանչէինք իրանց, որովհետեւ ինքնբոս սնցօր էինք արդէն. իսկ երկրում չկար մի այլ ոյժ, որ այն օրերին կարողանար փոխարինել մեզ:

Տեսէք հետեւանքները:

Երկու տարի ու կէս կառավարեցինք մենք երկիրը. մօտ երկու ու կէս տարի է, որ կառավարում են բոլշևիկները:

Մենք ունեցանք պատերազմներ՝ Արաստանի, Ազրբեյջանի ու Թիւրքիայի դէմ: Բոլշևիկները պատերազմ չունեցան, Մենք ունեցանք անընդհատ ու բազմաթիւ ներքին կռիւներ՝ Աղբարա, Զօդ, Զանգի-Բազար, Աւդի-Բաղար, Միլի ձորերը, Շարուր, Նախիջեւան, Զանգեզուր. բոլշևիկները ներքին կռիւնէր չունեցան, բացի փետրուարեան ապստամբութեան հետ կից կռիւները: Մենք շարունակ պահում էինք երկիրը զէնքի տակ, անընդհատ կռիւների մէջ, ղազնեցրիլ էինք բոլոր աշխատաւոր ձեռները պատերազմի դաշտերում, մինչդեռ ամենամեծ կարիք ունէինք շինարար աշխատանքների. բոլշևիկները ալատեցին ժողովուրդը այդ աղէտից, այդ անտանելի ծանր բեռից:

Մեր ժամանակ ժողովուրդը կտրուում էր կամ հիւժուում սովից: Մենք աւերեցինք այնպիսի հացառատ վայրեր, ինչպիսի են Շարուրն ու Աւդին, այնպիսի անասնառատ վայր, ինչպիսի է Աղբարան — աւերեցինք առանց օգուտելու հարստութիւններից: 1920 թ. աշնանի բերքը — միակ առատ բերքը, որ պիտի ունենայինք սով-տարիներուց յետոյ — տւինք (ուրիշ շատ հարստութիւնների հետ միասին) քեպպիմ կարաքիւր փաշայի բանակին: Իսկ այսօր լսում եմ, թէ Հայաստան կշտացել է, համարեա կարիք չունի հացի: Եւ հաւատում եմ. չէ՛ որ ժողովուրդը ժամանակ ունեցաւ ցանելու եւ կասելու:

Մենք շատ աշխատեցինք, բայց չկարողացանք վերհաստատել քիչ շատ կանոնաւոր հաղորդակցութիւն դրսի աշխարհի հետ, Անդրկովկասեան երկաթուղիները փաստօրէն փակ մնացին մեզ համար: Բոլշևիկները բացին ճամբաները. Զուլֆայի վրայով այսօր երևանը հաղորդակցութեան մէջ է պարսկական Ատրպատականի հետ, Բագրի վրայով՝ արեւելեան Ռուսաստանի ու Անդրկասպեան երկիրների հետ, Բաթումի վրայով՝ հարաւային Ռուսաստանի ու Եւրոպայի հետ:

Մեր ժամանակ Հայաստան կուրացել էր միմութեան մէջ, արեւը մայր մտնելուց կէս ժամ յետոյ դադարում էր ամէն շարժում ու աշխատանք, որովհետեւ լուսաւորելու նիւթեր չունէինք բոլշևիկները առատ կերօսին իւրին բազւից ու աղատեցին երկիրը խաւարի գերիւնութիւնից...

Անշուշտ, շատ բան չէ այս ամենը. բայց չէ որ այդ քիչն էլ մենք չկարողացանք անել:

Բազմեակները պետք էին ու սյուսոր էլ պետք են Հայաստանին:

Բայց եւ այնպէս, բազմեակեան սիստեմը՝ իր ամբողջ էութեամբ՝ անընդունելի է մեզ համար:

Ի՞նչ անել ուրեմն:

Գուցէ պայքարել դրսից:

Սա կարող էր ունենալ որոշ արժէք՝ ներսում կատարուող բացայայտ կամ գաղտնի պայքարին ոյժ տալու համար. իսկ առանց այդ պայմանի, ո՞ւմ կամ ինչի՞ է պետք մեր դրսի վայնասունը:

Այսօր Եւրոպական քաղաքները լեցուն են ամէն դոյնի ուսուցիչներով, մեզ պէս կեանքից դուրս ձգուած մտորկանցով (մտնարքիստներից սկսած մինչեւ սօցիալիստ-յեղատիտիականները): Սրանք բաղմամբիւ թերթեր են հրատարակում, գլխեր են գրում, միտինգներ կազմում, կոչեր անում, բողբոլում, սպառնում ու հայհոյում, հայհոյում բազմեակներին...

Իս չէ գիտեմ մի ուրիշ «գործ», որ այնքան պարսպ ու այնքան ողորմելի լինէր, որքան սրանց արածն է:

Այս բառային որոտ-կայծակներով է արդեօք, որ արտասահմանեան էմիգրանտները պիտի խորտակեն խորհուրդների ոյժը, պայթեցնեն ժող-կոմները, չէ - կաների գլուխը կտրեն...

Սա պայքար չէ, այլ անճարակութեան մի խայտառակ ցուցադրութիւն: Բազմեակի դէմ կռուողը՝ ներսից պիտի զարնի, որպէս զի հարուածը տեղը հասնի. իսկ պատասպարել սահմանի ետեւը ու աստիճան հեռաւորութիւնից բռունցք ցոյց տալ — սա մի ժեստ է, որ յամենայն դէպս վայել չէ Լ. Յ. Գաշնակցութեան:

Մեր մէջ կան մարդիկ, որոնք կարծում են թէ՛ մնալով քաղաքականապէս հակառակ բանակում, Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը դրսից պիտի օժանդակի Հայաստանի տնտեսական վերաշինութեան:

Ի՞նչպէս:

Պիտի կազմակերպի — համաջակցի կազմակերպելու — զանազան առեւտրական ու արդիւնաբերական ընկերութիւններ, որ ապրանք

մտցնեն Հայաստան, այնտեղի հում նիւթը վաճառի հունեն արտասահմանեան շուկաները, արհեստանոցներ ու գործարաններ հիմնեն երկրում, հողեր ուղղեն, գիւղատնտեսական մշակոյթի կատարելագործուած ձեւեր ու մեքենաներ ներմուծեն եւ այլն:

Մի կողմ թողնելով այն խնդիրը, թէ որքան մենք՝ իրրեւ կուսակցութիւն՝ ձեռնահաս ենք այդ կարգի առեւտրա-արդիւնաբերական կամ խնամատարական - բարեգործական գործունէութեան եւ թէ արդեօք մեր միջամտութիւնը ցանկալի՞ է գործի յաջողութեան տեսակետից, հարց եմ տալիս. կարող է արդեօք մի քաղաքական կուսակցութիւն ծրագրել իր համար այդպիսի աշխատանք: Ա՛րնդունէք, կարծեմ: Եւ չի կարող, որ դա իր բանը չէ. ծրագիր ու գործունէութիւն չէ դա քաղաքական կուսակցութեան համար, այլ պարզ ինքնաժխտում:

Եթէ Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը, այդ ճամբի վրայ կանգի, այդ ուղղութեամբ դնայ, — նա արդէն յայտարարած կը լինի, որ կորցրել է իր raison d'être-ը:

Առեւտուրը պետք է թողնել առեւտրականներին, արդիւնաբերութիւնը՝ արդիւնաբերողներին, բարեգործութիւնը՝ բարեգործական հաստատութիւններին: Գաշնակցութիւնը ուրիշ բան պիտի անի, եթէ միայն ունի մի բան անելու:

* * *

Եթէ ունի անելու...

Երկրի ներսը՝ կուսակցօրէն՝ ոչ կարող ենք գործակցել բազմեակների պետական աշխատանքին, ոչ էլ օրինական օպօզիցիա կազմել, որքան էլ ցանկանանք մեկը կամ միւսը:

Ստորերկրիայ, դաւադրական գործունէութիւն չը պիտի ունենանք, խորհրդային իշխանութիւնը պայթեցնելու փորձեր չը պիտի ցանկանանք անել, եթէ նոյն իսկ կարողանանք:

Խօսքով պայքարել դրսից ու գաղութներում հակաբազմեակեան պրօպագանդ անել, երբ ներսից պայթեցնելու մտադրութիւն չունենք եւ երբ դրսի խօսքը չի լսելու երկրում — անիմաստ ու անվայել բան է:

Աշխատակցել դրսից Հայաստանի տնտեսական վերաշինութեան, առեւտրական ու արդիւնաբերական ընկերութիւններ կազմել — դա քաղաքական կուսակցութեան գործը չէ:

Տելի տարրերը, բոլոր վարակածներին ու տատանողներին, թոյլերին ու յոգնածներին, թերահաւատներին ու յուսահատուածներին, ծոյլերին ու անտարբերներին — այսինքն՝ իր ներկայ կազմի իննը տասներորդը, գուցէ եւ աւելին: Դուրս պիտի ձգի նաեւ բոլոր նրանց, որոնք վճռականութիւն չունեն՝ վերջին կարտի վրայ դնել վերջին ունեցածը: Տակը պիտի մնայ մի զուտ կորիզ՝ հոգով ու ժեղ, մտքով անասան, կուրորէն հաւատացեալ, ամէն զոհարեութիւնների ընդունակ, ոչնչից չը վախեցող ու ոչնչի առաջ կանգ չառնող մարդկանց մի խմբակ, ամենախիստ գաղտնապահութեան տակ: Սա չի լինի, իհարկէ, քաղաքական կուսակցութիւն, այլ պարզապէս դաւադրական մի կազմակերպութիւն — այնպէս, ինչպէս էր Գաշնակցութիւնը իր գոյութեան նախնական շրջանում:

Այս ճանապարհով — ու միայն այս ճանապարհով — թերեւս կարողանար կուսակցութիւնը փրկել իր գոյութիւնը, նոր կեանք առնել ու պարզապէս պահել դրոշակը:

Բայց ի՞նչ փնտլ:

Յաջողութեան դէպքում՝ հայ քաղաքական դատը ամենալուրջ վտանգի ենթարկելու եւ հայ ժողովուրդը նորանոր փորձանքների մէջ ձգելու գնով: Եւ սա է, որ պէտք է չը վախեցնի կուսակցութիւնը փրկողներին, այս վտանգն է, որի առաջ չը պիտի կանգնեն յամուտները:

Ոլորտն էլ մեր տարած լինելը կուսակցական մտայնութիւնով, չեմ կարծում — չեմ կարող ու չեմ ուզում կարծել — թէ մեր մէջը կը գտնուի մէկը, որ զիտակցորէն ցանկանար փրկել կուսակցութիւնը այդպիսի գնով:

Կուսակցութիւնը ինքնանպատակ չէ ու այլասեռած է հիմնովին, վտանգաւոր է ու վնասակար, եթէ մոռացութեան է տւել այս հիմնական ճշմարտութիւնը: Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը՝ հում նիւթ չեն Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը սպիւնեցնելու համար: Անորակելի ոճիր կը լինէր, եթէ մերքէ մի վայրկեան անգամ թոյլ տայինք մեզ վարակել այնպէս, ինչպէս կը վարէր — զիտակցորէն թէ անգիտակցորէն — կուսակցական ֆանատիզմով բռնկած հիւանդը:

Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը մի սոսկ գործիք էր վարպետ-պատմութեան ձեռքին: Երբ գործիքը կատարել է իր գործը, հաշուէ է ու հնացել կամ երբ գործի շարունակութիւնը պահանջում է նոր ձեւի գործիք — հինը դէն է ձգւում ու պէտք է ձգւի: Անցեալի գործիքը

կարող է մնալ յարգանքի ու երախտագիտութեան, սիրոյ ու պաշտամունքի առարկայ: Բայց նրա տեղը՝ ալգային թանգարանումն է եւ ոչ արհեստանոցում, ուր կուրում է այսօրայ կեանքը:

Հայ քաղաքական դատը վարելու համար Գաշնակցութիւնը անպէտք է այլեւս, ուրեմն պիտի հեռանայ ասպարէզից:

Շարունակ խօսում եմ հայ քաղաքական դատից, շարունակ վերագրւում եմ նոյն խնդրին — այն պարզ պատճառով, որ չեմ կարողանում բաժանել Գաշնակցութիւնը այդ դատից: Իմ ըմբռնումով, մեր կուսակցութեան ամբողջ էութիւնը այդ դատի մէջ է: Բնական է, ուրեմն, որ ուղղելով խօսքս Գաշնակցականների համագումարին, չեմ կարող ունենալ ուրիշ ելակէտ՝ իմ մտածողութեան ընթացք տալու եւ եղբակցութիւններս հիմնաւորելու համար:

Հարցնում եմ. մեզ հետ միասին կը մեռնի արդեօք մեր կեանքի գոյծը՝ հայ քաղաքական աղատագրաւումը:

Դայրայիկ մեծամտութիւն կը լինէր այսպէս մտածել, — ոչ միայն մեծամտութեան, այլ եւ շատ միամիտ հասկացողութիւն պատմական երեւոյթներին:

Սրանից մի տարի առաջ եւս գրել եմ «Ճակատամարտի» մէջ, թէ Լ. Յ. Գաշնակցութեան մահով մեծապէս վտանգւած կը լինի նաեւ հայ քաղաքական դատը. բայց այնտեղ միաժամանակ յայտարարել եմ, որ Գաշնակցութեան իսկական սահմանները շատ աւելի լայն են, քան մեր կուսակցական կազմակերպութիւնը. որ մեր կուսակցութիւնը՝ մարտնչող հայութեան արտայայտութիւններից մէկն է միայն, ոչ աւելին. որ «Գաշնակցութիւն» սնունդ իսկ կարող է վերանայ, մոռացւել ի սպառ, բայց այն ըմբոստ ոգին, ազատագրելու այն տենչը, որ ծնունդ է տւել Գաշնակցութեան եւ որ իսկական Գաշնակցութիւնն է, չեն մեռնի: Կուսակցութիւնը — աւելի ճիշտ՝ այսօրայ կազմակերպութիւնը — կարող է կազմալուծւել, բայց դադարիւրս ու գործը կը մնան կենդանի:

Ոչ միայն կենդանի կը մնան, այլ եւ մի նոր կենսունակութիւն կը ստանան:

Եւ հէնց դրա համար է, — դատը ապահովելու, նրա զարգացման ընթացքը չը խանգարելու համար է, որ առաջարկում եմ կուսակցական ինքնասպանութիւն:

Հասկանանք. Հայ բոլշեւիկները մեր ժառանգներն են, որ շարունակելու են — ու արդեն շարունակում են — մեր գործը: Նրանք անում են ու անելու են այդ՝ դիտակցեն թէ չը գիտակցեն, ցանկանան թէ չը ցանկանան, ինչպէս եւ մենք, նրանք էլ ժամանակաւոր մի գործիք են Մեծ վարպետի պատմութեան ձեռքին: Մենք մերը արինք, լրացրինք մի որոշ շրջան. շարունակութիւնը նրանց է պատկանում:

Երախտապարտ պիտի լինենք բոլշեւիկներին. խորտակելով մեզ, նրանք՝ եթէ չասեմ փրկեցին, գեթ աւելի սպառնով վիճակի մէջ դրին մեր կեանքի գործը: Նրանք եկան մեզ փոխարինելու ճիշտ այն օրհասական ժամին, երբ մենք ինքնելիս այլ եւս չէինք կարող տանել մեր գործի ծանրութիւնը:

Գործը չի մեռած:

Ճիշտ է, որ Հայաստան անկախ պետութիւն չէ սյսօր, այլ մի ինքնավար նահանգ Խուսական Գետակազմի մէջ: Բայց թերեւս սա լաւագոյնն է այսօրւայ Համար:

Փորձը ցոյց տւեց, որ՝ այժմ եւ եթ՝ անկախ պետութիւն կազմելը — մանաւանդ քաղաքական այս աննպաստ պայմանների մէջ — Հայ ժողովուրդի ոյժերից վեր բան է: Պէտք է մի-միջին դրութիւն, քաղաքական մի նախակրթարան — դաստիարակելու, պետական կեանքին վարժելու Համար. ապա՝ մեծ ցնցումներից, կոտորածներից ու աւերումներից յետոյ պէտք է Հանդստութիւն՝ ոյժեր Հաւաքելու ու կազմակերպելու Համար: Երբորի մերմամբ, այդ շրջանը Հայաստան պիտի անցնի բոլշեւիկեան դրոշակի տակ: Թող այդպէս լինի:

Արդ՝ օգնել բոլշեւիկներին Գաշնակցութիւնը չի կարող, մնում է որ չը խանգարի — այդ կը լինի նրա օգնութիւնը: Իսկ չը խանգարելու Համար ունի մի միջոց միայն. հեռանալ ասպարիզից:

Յաճախ լսում եմ, թէ մեր դասը սպառնում է. Համար չի կարելի յենել միայն մի օրինատացիայի վրայ. ղզուշութիւնը պահանջում է, մեկի կողքին ու ղզուշութեան՝ իրրեւ պահեստի ոյժ՝ գոյութիւն ունենայ նաեւ մի ուրիշը: Հայ բոլշեւիկները տանում են ուսուսական գիծը — թող տանին, այնտեղ մենք բան չունենք անելու: Բայց պէտք է նախատեսել եւ ուրիշ կարելիութիւններ: Օրինակ, ռուս բոլշեւիկները այսօր կազմում են թուրքերի հետ մի ընդհանուր ճակատ. բայց վաղը

այդ արհեստական բլոկը կարող է քանդակել ու մենք կարող ենք հարկադրաւոր լինել մի ընդհանուր լեզու որոնելու՝ թուրքերի ու նրանց ետեւը կանգնած Կարապետների հետ խօսելու համար: Հարկաւոր է, ուրեմն, կապեր պահել վաղաւոր թուրքերի հետ. եւ եթէ Գաշնակցութիւնը ուրիշ բան չունի անելու, հէնց այս մեկ գործի համար պէտք է պահել իր փոյտութիւնն ու այժմեան հակաբոլշեւիկեան դիրքը:

Խօսքս չերկարացնելու համար չեմ ուզում առարկել ոչ այդ կարելիութեան եւ ոչ էլ երկրորդ օրինատացիայի կարեւորութեան գէմ: Ասում եմ միայն ու պնդում — եւ սա է էականը — որ Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը չէ, որ պիտի կատարի այդ գործը: Թուրքերի հետ խօսելու համար Գաշնակցութիւնը ամենից աւելի անընդունելի բանախօսն է — աւելի անընդունելի, քան բոլշեւիկների հետ խօսելու համար:

Եթէ մի օր հարկ եղաւ անուշի կապել թուրքերի հետ, հանդէս պիտի դան ուրիշ մարդիկ, ուրիշ հասկացողութիւններով, ուրիշ հոգեբանութիւնով, ու մանաւանդ ուրիշ անցեալով (կամ առանց անցեալի). այստեղ եւս Գաշնակցութիւնը կարող է խանգարել միայն, բայց ոչ օգնել: Նոյն առարկութիւնը արւում է եւ մի ուրիշ ձեւով:

Չէ որ — ասում են — բոլշեւիկեան բեթիմն ու տիրապետութիւնը յաւիտենական չեն: Բոլշեւիզմը կարող է տապալել — աւելի կամ պակաս հեռու ապագայում, աւելի կամ պակաս անակնկալօրէն: Պէտք է ունենալ մի պահեստի ոյժ, մի կազմակերպութիւն, որ անմիջապէս փոխարինի բոլշեւիկներին, իր ձեռն աննի ղեկը, չը թողնի երկրը անիշխանական վիճակի մէջ...

Գաշնակցութիւնը պիտի պահի իր կազմը թէկուզ միայն այդ օրւայ համար:

Գարձեալ չեմ ուզում վիճել. այդպիսի դրութիւն կարող է ստեղծուել: Բայց ասում եմ ու պնդում. Գաշնակցութիւնը չէ, որ պիտի կազմի նոր իշխանութիւնը:

Երբ ներկայ քաղաքական պայմանները փոխեն հիմնովին կամ խոշոր շարժումով, հաւանական է, որ Խորհրդային իշխանութիւնը՝ իրրեւ անհարաւոր ու անհամարժեք իրականութեան հարկադրաւոր լինի տալ իր տեղը ուրիշ ոյժերի, ուրիշ քաղաքական ու հասարակական խմբակցութիւնների. նա եւս կատարած ու աւարտած կը լինի իր գերը: Բայց Գաշնակցութիւնը չէ, որ պիտի փոխարինի բոլշեւիկներին:

Նոր դրուժիւնը նոր պահանջներ կ'առաջադրի:

Քաղաքական (ու մանաւանդ յեղափոխական) կուսակցութիւնները չեն կարող կերպարանափոխուել անվերջ, ամէն օրւայ պահանջի համեմատ: Նրանք ծագում են որոշ շրջաններում՝ որոշ դործ որոշ միջոցներով կատարելու համար. երբ դրուժիւնը փոխուում է հիմնովին, պէտք է փոխին եւ քաղաքական խնդիրները: Կուսակցութիւնը չէ կարող ալատուել իր անցեալից, որքան էլ կամենայ. անցեալը միշտ անդրադառնալու է ներկայի վրայ, կաշկանդելու է այն: Կան յիշողութիւններ, սովորութիւններ, կապեր, համակրութիւններ ու հակակրութիւններ, որոնք — նոյն իսկ ակամայից ու անգիտակցօրէն — յայտ են գալու ու մի տեսակ անաքրօնիւմ՝ մտցնելու առօրեայ աշխատանքների մէջ:

Նոր գինին չի կարելի լեցնել հին տիկերի մէջ. դիտէք որ տիկերն էլ կը պատուեն, գինին էլ կը թափուի:

Անցեալում Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը պէտք էր Հայաստանին ու հայ ժողովուրդին. ապագայում նա պէտք չի լինելու այլեւս: Ուրիշ Գաշնակցութիւն պիտի փոխարինի նրան, — թերեւս հայ պետական Գաշնակցութիւն:

Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, ոչ ներկայում, ոչ ապագայում. նա վերջ պիտի դնի իր գոյութեան:

Պիտի անի այդ՝ նոյն իսկ իր սեփական անցեալը, իր անունն ու պատիւը փրկելու համար:

Նայենք մեր շուրջը. միթէ մե՛նք ապրում ենք այսօր, միթէ ունե՛նք կուսակցական կեանք ու աշխատանք: Միթէ չե՛նք տեսնում, որ քայքայման պրօցեսի մէջ ենք արդէն եւ որ քայքայման պատճառները՝ արտաքին ու պատահական չեն, այլ ներքին են, օրգանական...:

Երիտասարդութիւնը, նոր սերունդը մեղ հետ չէ այլեւս, ինչպէս էր 20—25 տարի առաջ: Թարմ, ոգեւորութիւնով ու հաւատով լի ոյժեր չեն գալիս շատացնելու մեր շարքերը, փոխարինելու յոգնածներին, ինքնավստահութիւնն ու հաւատը կորցրածներին: Ընդհակառակը՝ փախում են մեղանից, լքում են կուսակցութիւնը կամ — որ շատ աւելի վատ է — մնում են միայն անւսնօրէն, ինքրտ, անտարբեր, աշխոյժից ու ոգեւորութիւնից զուրկ, աշխատանքի անընդունակ: մահաւանջութիւնը սրտերի մէջ ու հեգնական ժպիտը շրթունքների վրայ:

Մենք չենք ուզում տեսնել իրականութիւնը եւ սովորութիւն ենք արել մի շարքով բացատրութիւն տալու երեւոյթին — ասում ենք. վատնին են, շահախնդիրները, վարձկաններն ու վախկոտները, որ լքում են մեզ. իսկ լաւերը, անկեղծները, անշահախնդիրները, քաղաքացիականներն ու գիտակիցները, հոգով ու մտքով առողջները՝ մնում են մեզ հետ, ինչպէս եւ եղել են միշտ... միթէ բացատրութիւն է սա, միթէ այս որակումը նոյնը չէ՞, ինչ եւ բողբոջների յիմար խօսքը, թէ՛ բուժուալիի վարձկաններն են, աւաղակները, թալանիչները ու ամէն կարգի բարդարինգները, որ կազմում են այսօր Գաշնակցութիւնը:

Սա բացատրութիւն չէ, միամիտ երեխաների կամ անզուսպ խուժանաւարների խօսք է սա:

Մեր կուսակցութիւնը քայքայուում է, որովհետեւ կորցրել է իր raison d'être-ը: Ահա դառն ճշմարտութիւնը: Քաղութիւն պիտի ունենանք խոստովանելու այդ ճշմարտութիւնը եւ հարկաւոր եղբակացութիւնն անելու:

Իսկ միակ կարելի եղբակացութիւնն այն է, որ պէտք է վերջ դնենք մեր կեանքին:

* * *

Գիտեմ, որ ներկայ կոնֆերանսը իրաւասու չէ այդպիսի մի վճիռ հանելու. բայց նա իրաւասու է հարցին ընթացք տալու ու լուծման միջոցներ հոգալու:

Այս նպատակով առաջարկում եմ խորհրդաժողովին

Ընկերական բարեւանքով՝

ՅՈՒ. ՔԱՂԱՉՆՈՒՆԻ

ԲՈՒՔՐԷՆՈՒ, Մարտ 1923 թ.

¹ Հետեւում են գուտ կուսակցական բնոյթի առաջարկներ, որոնք հրապարակ հանելու իրաւունք չեն չի պատկանում: Յ. Գ.